

DOKUMENTUMOK

TÖREDÉKEK LIGETI MIKLÓS BEFEJEZETLEN MEMOÁRJÁBÓL

Összeállította és szerkesztette: Ligeti T. Miklós és Ligeti Gábor

A füzetől

Ligeti Miklós életművét feldolgozni nem egyszerű feladat. Bár mi unokák láttuk azt még egyben, de jött a történelem, meg mindenféle családi konfliktusok, és a gondosan egyben tartott hagyaték szétszóródott. Hosszas keresés után akadtunk egy kockás füzetre, melyről tudtuk, hogy az Ligeti Miklós be nem fejezett emlékiratait őrzi. Biztos tudomásunk van egy másik füzetéről is, ebben az 1914–18 közötti időben meséli, többi között a „Király szobrok” történetét. Ebből részletek már megjelentek a „Déli-báb” című hetilap VI. évfolyam, 52. számában.

De most, erről a füzetéről essék szó.

Ennek tulajdonosa Borbíró Nándor – lányági unoka. Mi a füzetéről készült fénymásolat alapján dolgoztunk, mely a Kaposi Múzeum adattárában hozzáférhető. A füzetről tudni lehet az első és második oldalára felírt nevek, adatok alapján, hogy az eredeti funkciója más lehetett, de aztán egy hirtelen ötlet, talán valami más ok miatt kezdett bele nagyapánk először döccenve, majd egyre lendületesebben emlékeinek megörökítésébe.

Bár a memoárban nincs erre utalás, valószínűsíthető, hogy mikor készült. A Tüzéremlékműről mint álló szoborról ír, melyet 1937 őszén avattak. Világháborúról számnév nélkül ír, 1939 végétől pedig már nyilvánvaló volt, hogy világháborúból kető van. Az írás ezek szerint 1937. és 1939. között készült, ekkor Ligeti Miklós 66-68 éves volt.

A memoár több, elég jól azonosítható szakaszban íródott, másféle tollal, más tintával, más betűnagysággal, esetleg kissé eltérő betűkkel. Egy-egy szakasz végén észrevehetően szétszórtabb, mint az elején. Jogosnak tűnik az a feltételezés, hogy több hónap alatt készült, esetleg több negyedév is eltelt az első és az utolsó sorok között. Olykor láthatóan mondat közben hagyja abba az írást, ami viszont a gondolatmenetben nem okoz törést. A szövegben helyenként utólagos korrekciók is vannak.

Rekonstruálhatatlan, hogy miért ott és miért olyan kurtán-furcsán fejeződnek be a visszaemlékezések, ahol: harmincegy éves korában, egy politikai közjátéknál, a lap tetejétől számított negyedik sornál.

A szöveg stílusa rendkívül olvasmányos. A helyesírás viszont csapnivaló. Bár szórendi hibák nincsenek, a ragok használatával, az ékezetekkel vannak gondok. Ennek valószínű oka a többnyelvűségben keresendő. Ligeti Miklós szüleinek anyanyelve német volt, ilyen szinten beszélt franciául és olaszul, de jól kommunikált angolul is. Beszélni magyarul az utcán, a többi várbéli gyerektől tanult. A polgári felső tagozatát – mint az a memoárból kiderül – nem fejezte be, az akkor kezdődő művészképzésben vett részt, melyben, úgy látszik, inkább a szakmai oktatás dominált.

A szöveget végül is a helyesírás mai szabályai szerint, de az eredeti nyelvi állapot, a keletkezés korának stiláris sajátosságait megtartva adjuk közre. Emellett megtartottuk a személynevek és helynevek Ligeti által használt (helyenként pontatlan, néhány esetben nem is következő) formáját is. Az interpunkciót általában a mai gyakorlat szerint módosítottuk, de – szándékosan – megőriztük a kézirat szövegének eredeti ritmusát.

Ligeti T. Miklós

Ligeti Miklós.

Születtem Budapesten, 1871.¹ évben, a Várban, az Úri utcában. Szemben a helyőrségi Templommal és a Nádor laktanyával szemben levő sarokházban².

Apám³ korán került árvaságra, és egy *ideig* egyik nagybácsija nevelte, vágya volt katonának lenni. Így tehát korán bevonult, és katona is maradt, mint törzsőrmester szolgált. Házassága alkalmával felesége buzdította, hogy lépjen ki, amit meg is tett, de a civil élet nem volt neki való, és összes törekvése oda irányult, hogy visszakerüljön.

Sikerült is, és a Nádor laktanyában halt meg 1897-ben.

Részt vett Solferino, Königrätz *ütközeteiben*, és a boszniai hadjáratokban.

Midőn én katona-sorba kerültem, mindent megtett, hogy ne legyek katona, annyira ellene volt a katonáskodásnak. Pedig ő jó katona volt, kitüntetései voltak, és mégis a subordináció és csak a felsőbb parancs szerinti intézkedések, amiket kritika nélkül teljesíteni kellett, nem voltak ínyére. – És mégis mindig a legpontosabban teljesítette, amit el is ismertek. – Elmondotta, hogy csak egyszer volt, hogy ellenkezett, és ez a következő:

1866-ban a poroszok elleni háborúban a századjával, ahol ő már őrmester volt, egy malomba szorultak, velük szemben egy dombon a porosz tüzérség ágyúja állott, amelyk abban a percben, ahogy észreveszi őket, össze lövi őket.

Apám kimászott, kikémlelte a helyzetet. – Láta, hogy egy vízárók vezet fel a domb mellé.

Visszajött, és jelentette, hogy ő egy szakasszal ebben az árokban felkúszik, és hátba támadja az ágyút és legénységét.

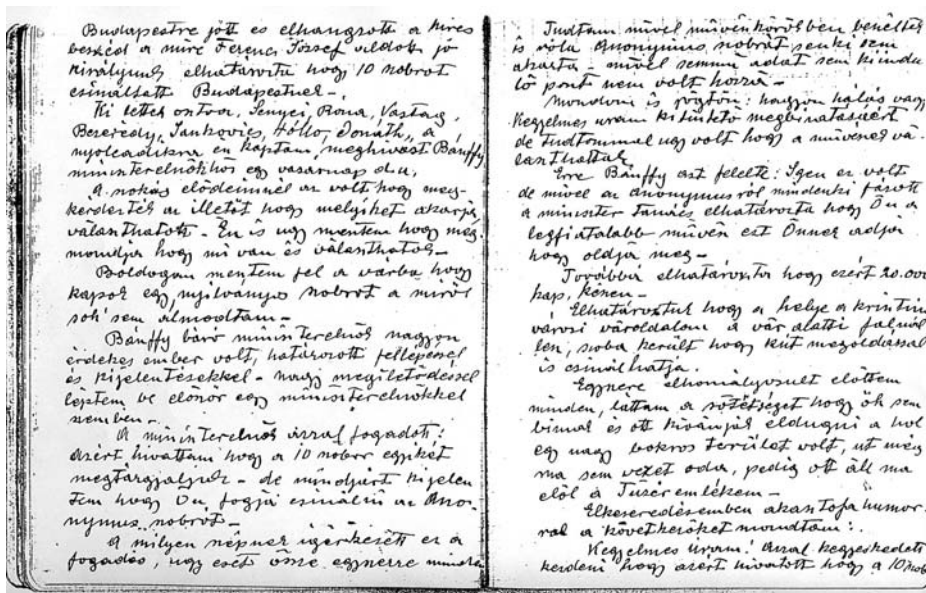
A kapitány, mivel látta, hogy ez sokaknak tetszik, reá rivallt: ha még egy szót szól, lelövi – csend lett. –

Órákig voltak ott csendben, és várták a végzetet. Közben, ahogy ő mondja, Schnaps-hoz jutottak, ez még jobban lelkesítette őket, és este 11-en mégis kikúsztak, az árokban feljutottak, és a mit sem sejtő tüzéreket hátulról megtámadva az ágyút birtokukba kerítették. – Nagy baj volt, mivel a kapitány ebben fegyvelemsértést látott, és borzasztó fenyegetésekkel fogadta a jelentést. – Lefokozás, stb., stb.

A vége az volt, hogy mégis kapott hadi kitüntetést, és elismerést, *de* a kapitánnyal a viszony *ezután* nem volt jó.

Königrätznél a vissza-nyomatásnál, amelynek leírása szörnyű, az Elba hídjáról leugrott, hogy így mentse életét, mivel ott egymást ölték az emberek – a Tüzérség, a menekülő proviant⁴ kocsik pedig elgázoltak mindenkit. – Így tehát jobbnak látta a vízen való menekülést megpróbálni, jó úszó lévén leugrott a hídról.

Mégis az üldöző poroszok őt is megsebesítették. – Másnap ott találták, és Berlinben tért eszméletre, ott megoperálták, és így megmenekült.

1. Ligeti Miklós emlékezéseinek kézirata

Különös, hogy ő, a ki erős és bátor ember volt mindvégig, és a röviden elmondott dolgokból úgy látszik, hogy hősként viselkedék, azt mondta, hogy – bár ő sok ütközetben vett részt, ami azt jelenti, hogy régen mindég kézi tusával végződtek az ütközetek és ezen múltott eldőlése – mégis úgynevezett hőst nem látott.

Az emberek puska és golyó, ágyú ellen csak akkor hősködtek, amikor parancsolták, vagy más út nem volt.

Az egyéni hősök, akár ő is, vagy ittasok voltak, vagy annyira elkeseredve, hogy tájképzett a szájuk, és ilyen állapotban mentek neki akár az ágyú torkának.

Gyönyörű szép, egyszerű karakter volt – nem ismert csalafintaságot.

Régi katona.

Ez lelkesített engem, és nehogy ez legyen az életcélom, mindég a katonáskodás ellen volt.

A véletlen megoldotta.

Gyerek-korom emlékei közül a következők érdekesek: 7-8 éves lehettem. Budán a Horváth utcában laktunk, és Roussli⁵ nővéremmel mindég a közeli Lukács és Császár fürdő kertjébe küldtek játszani. – Emlékezetes ezen időből, hogy egyszer egy új vászonruhát kaptam – nagy eset volt egy új ruha. – Ezzel mehettem ki a kertbe. Persze százszor is a lelkekre kötve, hogy hogyan vigyázzak, pláne új ruhában.

Az akkori Duna-part még nem volt kiépítve, a Császár és Lukács fürdők kertje direkte a Dunába ment, nem volt kőpart, nagy víz alkalmával víz alatt állott a kert. Ott kötöttek ki a tutajok.

Hát én vigyáztam!

Sétáltam, sétáltam, és rém büszke voltam az új ruhámra, de a tutajok mégis vonzottak. – Hát lassan lementem reájuk. – Ha pedig már ott van a gyerek, hát végig is kéne menni az összes tutajokon. –

Így is történt, hogy akkor el kezdtem átugrálni egyikről a másikra. – Csak egy kis tévedés volt. – Amikor az elsőről át akartam ugrani a másikra, nem én ugrottam, hanem a tutaj ment el alattam, és így a két tutaj között beleestem a Dunába.

Annyi lélek-jelenlétem volt, hogy az egyik kezem amennyire lehetett, kinyújtottam a vízből, hogy így ha a víz lefelé sodor, a másik tutaj peremét elfogjam. Ez volt a szerencsém. – Mivel az alattam ellökött tutaj most megint visszacsukódott, így a kettő között csak a beszorult kezem volt künn.

Nagy megerőltetéssel széjjel nyomtam őket, és kimásztam. Ekkor már nagy kiabálás mindenfelé, rendőrt is láttam, és igazán csak most ijedtem meg – mi lesz most. Gyerek ésszel csak arra gondoltam, hogy most a rendőr elvisz, és becsuknak. Úgy, hogy mikor láttam a felém rohanó embereket, egérutat kerestem, és neki vágtam a Margit híd felé, ahol akkor a budai szemét lerakódó volt, és a szemeten keresztül menekültem, nem reagálva, de nem is figyelve, hogy mit kiabálnak utánam az emberek. –

Hogy *hogyan* kerültem haza, és hogy otthon mi történt – arról jobb nem beszélni. Másnap a lapok hozták az esetet, név nélkül, mivel inkognitóban menekültem, és rendészeti felügyeletet kívántak. –

Ez volt az első szereplésem a nyilvánosság előtt.

A második 11 éves koromban egy nagyon szomorú eset, és máig úgy van előttem, mintha tegnap történt volna, és egész életemen át kísért. –

A Horváth utcai ház egy régi budai emeletes nagy ház *volt* sok lakóval. – Fa lépcső vitt fel az emeletre. – A kapualj (Einfahrt) a régi házak tipikus boltozatával, ahonnan a pincegádor nyílt. –

Nálunk édesanyám nagy takarítást csinált, ami azt jelenti, hogy az összes bútorok az Einfahrtban állottak. – Soh'sem panaszkodott azért más lakó. – Én pedig a bútorok tetején ültem. – Nem azért, hogy vigyázzak, arra akkor nem gondolt senki, hogy vigyázni kell. Ez természetes élet volt, nem loptak akkor még Budán.

Amint ott trónolok, az emeleti Müllerek 9 éves kislánya sírva hozzám jön, hogy az anyja kizárta, és felakasztja magát. Müllerné egy hat gyerekes szegény özvegyasszony volt – mosni járt, most beteges volt. – Egy pillanat alatt fenn voltam, az ajtó zárva, az oldal-ablakon benéztem, és tény: ebben a percben tette fel Müllerné a konyhát elosztó gerenda kampójára a hurkot, amelynek másik vége már a nyakán volt.

Lerohantam, nálunk a cselédleány ép' húst vágott. – Nagy ijedségére szó nélkül kikapom a kezéből a kést, a másik kezemmel őt fogom, és húzom, hogy jöjjön. Nem tudta, hogy ez mit jelent, megijedve futott velem fel az emeletre, – azt hitte, mint azután elmondta, – hogy verekedés van, és én késsel akarok megölni valakit, azért szaladt velem, hogy megakadályozza.

Az ablakhoz érve azt bezúztam, bemásztam, hívásomra ő utánam jött – ott reákiáltottam, mikor az akasztott Müllerné előtt állottunk: – Emeljen fel!

Egy nyisszantás, és amit soha az életben nem felejték el, mivel most is hallom, mint egy tömött zsák, esett le szegény Müllerné. A hurkot letéptem a nyakáról, és csak most tudtam kiáltani. – Annnyira hatása alatt voltam az eseménynek.

Közben a leány sírására, a mi eszeveszett rohanásunkra, az ablak-csörömpölésre összeszaladtak a házbeliek, rendőr, orvos stb. Leöntötték vízzel, dörgölték, és még életre lehetett kelteni. Engem mindenki ölelt, csókolt és dicsért. – De én csak a 6 összegyűlt gyereket néztem, a legnagyobb fiúra, 15 éves inas gyerek volt, ahogy bambán nézik anyjukat. – Ma is látom azokat az érthetetlenül néző szemeket. –

Másnap a lapok teli voltak, lévén az öngyilkosság akkortájt még ritkaság. Engem mint hőst szerepeltettek – kaptam is a főkapitány úrtól 2 ezüst forintot, mint kitüntetést. – És csodálatos a lapok értesítése, és a szegénység leírása, processzióra jöttek az emberek, fiakkerek nagy kosarakkal, élelmiszerekkel, ruhával, pénzzel segíteni a szegény családon. – Az emberek akkor igazán jók voltak. – Segítettek. –

Én pedig híres fiú lettem, mindenki külön érdeklődött, hogy *hogyan* is volt. – És az összes jótékonykodók mind külön hoztak egy stanicli cukrot az én számomra – a hősnek?

A harmadik esemény, ami gyerekkoromnak mély benyomását hagyta reám, és mindvégig kísért, egy összeesküvés 13 éves koromban.

Az akkori idők felfogása, ami a gyerek felfogását nagyon izgatta, a szabadság gondolata – a 48-as eszme.

Sokat beszélünk, és tanakodtunk, hogy lehetne megmenteni hazánkat. Hárman voltunk, akik mindég összebújtunk, és tervezgettünk. – Elhatároztuk, hogy mi megcsináljuk, és már most készülünk reá. Az egyiknek katonának kell lenni, a másiknak politikai pályára kell készülnie, a harmadiknak, az én voltam, mérnöknek kell lennie, és akkor, ha eljön az idő, aláaknázzuk a Várpalotát, és amikor a király ott tartózkodik, felrobbantjuk a várat.

Tél idején, a budai oldalon a befagyott Dunán – *a* szabad ég alatt esküdtünk fel. –

Tény, hogy komolyan vettük, és megérezte egymásban és magunkban, hogy mi felene meg legjobban hivatásunknak. Az első tényleg katona lett, és a világháborúban kitüntetve, mint őrnagy eltűnt. A másik ma is szerepel politikai mozgalmakban, és fő vámhivatalnok. Én pedig mérnöknek készültem, és a következőkből kifolyólag véletlenül szobrász lettem.

Később soh'sem találkoztunk, de ha véletlenül láttuk is egymást, elnéztünk, hogy ne ismerjük fel egymást. Így hát nem tudom, hogy milyen volt az ő érzésük, – magamról tudom, hogy nagyon sok kellemetlen érzésem volt, tekintettel arra, hogy ép' ő felése közelébe kerültem, a kinek nagyságát és kiválóságát örökké imádom. De tény, hogy mindég elfogult voltam a közelében, mindég ott volt előttem a három gyerek egy ködös téli napon a Duna jegén [Berán József – Stádler Nándor]

Életem forduló pontját jelentette a IV. osztály. Az iskola felsőbb osztályainak jobb tanulóit elhatározták, hogy csinálnak „Gloria” címmel *egy* alakulatot. Olyan volt ez, mint a cserkészet: az iskolából kiválasztottak 40 *gyereket*, ezek katonás kiképzéssel minden szombaton kivonultak a Kis Svábhegy barlangjához, és ott katonásdit játszottunk.

Heti illetéket is kellett fizetni: 1 krajcárt, a jobb módúaknak 2 krajcárt. Ebből vetünk zászlót 2 forintért, és a tiszteknek két régi jurátus fringiót á = 80 krajcárért.

Szépek voltak ezek a kirándulások, már azért is, mivel a gimnáziumnak is volt egy hasonló alakulata.

Így tehát az volt a fő, ki tudja előbb szombat délután elfoglalni a Kis Svábhegy barlangját. Mert messze volt ez még akkor, és elhagyatott hely. – Bármennyire siettünk, míg összeverődtünk, oda kimasíroztunk, bizony megesett hogy lekéstünk. – Bár majdnem mindég mi voltunk ott előbb. Ez fontos volt, mivel a bennlevőktől elfoglalni nehéz volt, sőt lehetetlen.

Ott volt kítűzve a zászló, és ez lelkesített, mindenre készen, lévén ez nagyon fontos.

Sajnos, nem sokáig tartott a dolog. Megtörtént, hogy mi bevonultunk és elhatároztuk – hogy csellel bebújunk, és a bokrok között hagyunk figyelőt, hogy ha a gimnazisták jönnek, azt higgyék, még nem vagyunk itt, és bátran jöjjenek fel – mivel akkor biztos lesz csata, és az kell.

Tényleg jöttek, mit sem sejtve, mi pedig „Éljen a haza” csataordítással ki és reájuk rohantunk. – Óriási győzelem. – ők fejvesztve hanyatt-homlok lerohantak, csak hogy szabaduljanak az ütlegektől. – És most jön a gyerek tudatlan kegyetlensége. – Az egyik futás közben megbotlott, és elvágódott, ezt körülfogta a csapat, és a győzelmi mámorban előkerültek a gumipuskák [csúzlik], előkerült só és – megsóztuk. – Csak mikor kínlódba nyöszörgött és nem mozdult – látta a mámoros csapat, hogy itt baj van. Fegyverszünet köttetett, és átadtuk a szegény fiút. A ki hetekig feküdt a szózásból kifolyólag. –

Csak hogy most jött az igazi. A szülők feljelentettek. – A gimnázium átírt. – Átjöttek megbeszélni a bűnügyet.

A 40 fős csapat a tanáriba lett behívva. – Ott volt az egész tanári kar, a szolgák, a közepén az igazgató úrral. – Aki menydörgésszerűen szórta reánk a válogatott jelzőket, aposztrofálva bennünket és viselkedésünket. Elvetemült gondolkozásunkat stb. a végén azzal befejezve, hogy ilyen gonosz lelketlen csirkefogókra nincs szüksége a társadalomnak, és mi mind ki leszünk csapva. –

Elképzelhetetlen, hogy milyen volt a hatás. – Lesújtva, kétségbe esve távoztunk azzal a szent meggyőződéssel, hogy ez így van jól, mert mi tényleg, ezek után – mivel csak most tértünk észre – ezt mind megérdemeljük. – Osztálytársaink nem mertek beszélni velünk. – Mindenki kikerült. – Mivel mi vagyunk a legelvetemültebb Rózsa Sándorok, akik már most bandákba tömörülnek. Mindenek voltunk, ami rossz, és csodálatos, senkinek sem jutott akkor eszébe, hogy a gyerekekben van erő, van vágy dolgozni, tanulni, tenni, csak valakinek, egy tanárnak kéne az élére állani, és ezt a fiatal erőt kihasználva jóra nevelni – Egy angol embernek kellett jönni, aki egyszerre egy nagy világ-sereget csinált.

Baden-Powell⁶ meglátta az ifjúság vágyát, erejét és első megindulásra alakult a világ cserkész csapata. –

Felszerelésünket az iskola elkobozta, a zászlót iskolai ünnepekre díszül használták, de a kardokkal nem tudtak mit csinálni. – A Tanári kar végre úgy döntött, hogy ezt odaadják a rajztanárnak, Tahy Antal festőművésznek, – műterem díszül. –

Ezzel nyúlt bele a sors keze életembe. Másnap a rajz-óra alatt Tahy korrigálás alatt hozzám szól, hogy iskola után hazahozod nekem a kardokat. – Ezt hallották többen, óra után mint egy felkavart méhkas zöngött minden. Megrohantak, hogy ezt nem lehet, hogy még közülünk valaki vigye haza a keserves krajcárjainból vásárolt dolgokat. – Ezt nem lehet. –

Ez volt az én véleményem is! és mivel úgyis mindennek vége, legalább büszkén távozzunk. – Megbeszéltük, hogy iskola végén mind együtt leszünk, és lesz, ami lesz! Az iskola is hallotta ezt, és ott állt az egész *csapat*, mivel most valami nagy dolog fog

történni. Lélegzet vissza-fojtva állottunk mind a nagy folyosón csöngetés után, és vártunk. – Mert nem mentünk el, mivel ezt végig kell csinálni.

Tahy kijött, a kardok újságpapírba csavarva. – Meglátja a tömeget, a közepén én dacosan hátul össze kulcsolt kezekkel. Ránk nézett, egy pillanatig gondolkozott, sejtve: itt készül valami. – Felém tart, mosolyogva nyújtja a kardokat – azzal: – Gyere, meg akarom mutatni a műtermet!!

Ez ugyan kizökkentett, de azért feszesen álltam, és vártam. – Talán valami morgást, vagy közbeszólást, vagy akármi ellenkezést, hogy én is szólhassak.

De semmi, semmi – csend. –

Végre megszólal Tahy: – Hát gyere már.

Így hát indultam, és velünk az egész iskola, mintha ez mindenkinek szólt volna, és egy műterem akkora volna, hogy oda 6 osztály is befér.

Nem messze lakott egy régi házban, engem a kapun előre enged, ő is belép, utánunk a kaput bezárja. –

Nagy csalódottság lehetett odakünn.

Beléptünk egy nagy szobába, ami műteremnek volt berendezve. De gyönyörű volt. Sok – sok kép a falon – Staffelei-eken képek – Száraz pálmák, szövetek – csoda szép volt. Olyat még nem láttam, de elképzelni sem tudtam volna. –

Igaz, hogy soh'se gondoltam művészetre. – Mérnök – ez a valami, ezt szerettem volna, édesanyám is, ha csak szóba került, – ott volt az, hogy miből tanuljak.

Megengedte, hogy körülnézzek. – De sok szép volt ott: – a közepén egy elkezdett kép, a „Gyárban” Gépek, munkások, ahogy dolgoznak.

Csoda szép!!

Egyszerre azt kérdi Tahy, hogy mi akarok lenni?

Hogy mi? magam sem tudom, talán mérnök. –

Hát miért nem akarsz művész lenni?

Én azt hiszem, ép' így kérdezhetette volna ebben a percben: – Hogy miért nem akarok Pápa lenni. Annyira csodálatos volt. Erre soh'sem gondoltam, és így csak azt feleltem: – Hisz én nem tudok rajzolni.

Ez igaz, mondta ő, de talán ha törekednél és akarnál – talán. Próbáld meg. –

És ez csodálatos, ha vissza gondolok, hogy aki később jóságos barátom volt, hogyan látta *meg bennem a tehetséget*, és hogyan vitt be engem művészetbe.

Az iskolában akkor rajzlapok után, főleg lithografiák után tanították a rajzot. Én is kaptam mindig egy-egy fejet, de soh'sem tudtam megcsinálni. – Elkezdtem, de valahogy unalmas volt, és talán az, hogy én ezt nem tudom ilyen szépen straffirozni, már előre elvette a kedvemet, és nem is erőlködtem, de unalomból, vagy belső ösztönből a kereten kívüli papír teli volt firkálva – lovakkal, madarakkal, háborús jelenségekkel stb.

Mindég féltem, mikor a tanár jött, mivel mindég össze szidott, hogy lusta vagyok, nem rajzolok, csak tele piszkolom a rajzpapírt, – és nézte – a piszkokat – de nem szólt semmit. Otthon pedig, nehogy mindég kelljen a könyveket bújni, és lássák, hogy dolgozom, szinte egyre firkáltam. Lefestettem az összes olajnyomatú képeinket. Nézték, dicsérték, de bennem soha nem volt egy pillanatig sem az az érzés, hogy ez művészetnek induló érzés, vagy hogy én művész szeretnék lenni. –

Szerettem vele foglalkozni, de mindég az volt a meggyőződés, hogy nem tudok. – Bámultam azokat a fiúkat, akik olyan szépen meg tudták csinálni a lap-mintájukat, amit én soh'sem fogok tudni. Csak később jöttem reá, talán mégis volt valami, – mivel

azok az osztálytársaim, akiknek tehetségüket bámultam, mindég engem kérdeztek, hogy jó-e? Elhívtak haza magukhoz, hogy csináltak otthon rajzokat, nézzem meg. –

Elmentem, és rém büszke voltam, hogy tőlem kérdezik, – de én nem hívtam senkit, nem is szóltam, hogy én festek, – mert szégyelltem, hogy kinevetnek, mivel ez csak olyan kleksznis⁷ volt. – Hisz otthon is mondták, hogy jó, de miért nincs ez szépen kidolgozva.

Így tehát ne vegye rossz néven senki még ma sem, ha ezzel a terheltséggel még ma is működöm.

Ennek az első műterem-látogatásomnak az lett a vége, hogy a szünidőre Strobl Alajoshoz ajánlott be Tahy – beszélve édesapámmal – szobrász inasnak.

Tahy⁸ úgy látszik, édesapámmal is beszélt, mivel egy nap édesapám hazajött, és arról beszélt, hogy most jött el a Várbazár előtt, ahol Strobl műterme volt. – Ott óriási néptömeg állt, és várta Nathalie szerb királyné jövetelét, akit Strobl mintász.

Ez persze buzdításképpen lett elmondva, de én reám semmi hatással nem volt, mivel a Király vagy Királyné olyan távolságot jelentett, amit én felfogni sem tudtam. Nagy dolog volt: – kapitány, őrnagy és a legeslegmagasabb rang az ezredes. – Ezt ismertem a kaszárnyából, – de azon felüli nagyságok csak képzeleti tünemények voltak. Ha a tábornokról esett szó, ez a mi szemünkben már csak mesebeli alaknak tűnt.

Igaz, hogy akkoriban a tekintélytisztelet egész más volt, és oly távolságot és oly elérhetetlen valamit jelentett, hogy bizonyos felfogásban már nem is érdeklődtek odáig. És ha a régebbi időket összehasonlítom a maiakkal, óriási csodálkozással szemlélem azt a változást, amit nálunk a háború utáni forradalom, de főleg a kommün idézett elő – az emberek egy csapásra megváltoztak: nincs tekintély és nincs elérhetetlen magasság.⁹

Azt pedig leírni nem tudom, hogy milyen érzés volt, mikor édesapámmal elmentem Strobl műtermébe. – Fogalmam sem volt, hogy ez van, – ez csupa bűvészet. Soh'sem gondoltam erre, hisz nem is tudtam, hogy egyáltalán a szobrászat egy foglalkozás. – Tahy látta meg bennem, és beszélve apámmal, ő vitt oda – az ő büneért áldja meg az Isten!!

Szobrász inas lettem, amint mondom soh'sem foglalkoztam azzal a gondolattal, hogy az is lehetnék, nem érdekelt akkoriban még az sem, hogy a szobrok hogy készülnek, és egyszerre itt vagyok, hogy esetleg ez lesz életem foglalkozása, és az én hivatásom.

Esetleg –: mivel akkor 13 éves múltam¹⁰ [... ..] és a szünidőre próba képen felvéve.

Az életrajzokból tudom, hogy mindég úgy írják, hogy már gyermekkorában az *vagy ez akart lenni*. Hogy milyen kitartással és céltudatossággal dolgozott az illető, hogy azt vagy ezt elérje. – Úgy érzem, talán az érdekesség úgy diktálná, hogy így kéne írnom, vagy talán úgy kéne lenni – sajnos az igazság nálam az, hogy soh'sem gondoltam művészetre, csak úgy időtöltés képen festettem, vagy rajzoltam teli a rajzpapírom *kereten* kívül eső részeit.

Önvallomás képen tartozom továbbá azzal is, hogy még a Stroblnál eltöltött egy év alatt *is* soh'sem volt bennem az az érzés, hogy én is művész leszek, vagy lehetek, mindég azzal dolgoztam, hogy valószínűleg – olyanféle segéd leszek, aki a nagy mester mellett dolgozhat, vagy annak munkáit márványban kivitelezi.

Nem firtatom, hogy jó-e, vagy nem, ha ez az érzés dominálja egy fiatal tehetségnek a lelkét? De úgy érzem, mindenesetre jobb, mint az, amit ma látunk, hogy akármilyen fiatal kezdő szárnypróbálgatásaival – dicsőséget hirdet Önön magának, – és új irányról beszélve minden egyebet lekicsinyel. – Nem hiszem, hogy őszintén csinálják, de semmi esetre sem a tehetségesebbek; csak úgy látszik, hogy a nehéz viszonyokban való érvényesülés, mint életösztön követeli ezt a mostani emberektől. Tanulás nincs – mindenki már mint nagy művész és csoda tehetség kezdi pályáját, már pedig a múlt mutatja, hogy a legnagyobb tehetségek csak hosszabb, komoly tanulmányok után mutathatták és alkothatták mindazt, ami maradandó és örök csodálat tárgya. –

Sajnálom azt a sok fiatal lelkesedő és tehetséges elemet, aki így kezdi, és majd később fogja belátni, hogy milyen mulasztásokat kell pótolnia, ha erre még egyáltalán alkalma és ereje lesz. –

Szóval Stróbl Tahynak azt mondta, hogy 2 hónapi próbára vesz fel, és ha tehetséget lát, a továbbiakról majd beszélnek. Amilyen könnyen, sőt nemtörődomséggel jöttem, 2 hónap múlva alig vártam az ítéletet, amit kimondanak rólam, mivel ez alatt nagy változáson mentem át. Szívszorogva gyönyörűséggel néztem a dolgokat. Áhítattal, szeretettel néztem, néztem a Mester munkáit, bámultam a márványfaragás csodálatos teremtését.

Az élet így gyönyörű volt. – Gipszeket kopíroztam és régi mesterek rajzait. – Közben Moretti márvány faragásaiban segédkezhettem. – Strobl kijelentette, hogy van tehetségem, ne iratkozzam be iskolába, ő ott tart és legyek szobrász. –

Cirka egy évig voltam Strobl várbazári műtermében, amikor beíratott az Országos Iparművészeti iskolába¹¹ – Mátray Lajos tanárhoz. Id. Mátray Lajos kiváló és felejtethetlenül nagyszerű tanár vezetése alatt végeztem az Iparművészeti iskolát 4 év alatt.

Az iskola akkor még nagyon kezdetleges volt, egy Izabella utcai bérházban volt elhelyezve, a lakószobák voltak a műtermek. – Minden szűk volt. – Akkor kezdődött Magyarországon a művészi érdeklődés és csodálatos fellendülés. – Így tehát új szakmai kiképzésre volt alkalom az iskolában, és rengeteg jelentkező volt. – Festészet, szobrászat, rézkarc, és fémművesek. –

A tanári kar kitűnő volt, bár egyik sem hihette, hogy valaha tanárja lesz egy művészi iskolának. – Hazánk hirtelen kulturális föllendüléséből kifolyólag vetődött fel a kérdés, hogy nem kéne-e egy ilyen iskolát, – mint *amilyenek* külföldön már voltak, – itt is megcsinálni. Trefort miniszter megértette, és próbaképen bérelték az Izabella utcai házat. Egy-egy lakás volt egy szak iskolája, a földszinten a dekoratív szobrászat, egy utcai szoba az idősebb osztályoknak, udvari szoba a kezdőknek. – Elég sötét helyiségekkel, szűk utcában, szűk udvarban, kis lakás ablakkal, egy szűk, sötét udvari konyha volt a gipsz-öntőde, jellemzésül: a legfényesebb napon is egész nap egy gázlámpa mellett lehetett csak dolgozni –

Tanári kart sem lehetett nagyon válogatni, hisz nem volt sok ember, aki magyar nyelven tanítani tudott volna. –

Mátray faragó volt külföldön. Feichtinger templom-festő volt. Herpkának egy kis üzlete volt. Doby rézkarcos, tanár. Schiketanz, építész bizony alig tudott magyarul.¹²

Eleinte természet utáni fej, vagy akt rajzolás nem létezett, csak később vezették be.

És mégis szerencsés választás volt, mivel a tanárok szakemberek voltak, szaktudással és nagy szeretettel fogtak hozzá az iskola kiépítéséhez. Igazgatója nem volt

külön az iskolának, a Képzőművészeti Főiskola igazgatóját, Keleti Gusztávot bízták meg, hogy vezesse addig az iskolát, míg ez kialakul, –

Az iskola rohamosan fejlődött, a Kemnitzer, mai Hegedűs Sándor utcába tették át az iskolát, és mivel legnagyobb fejlődést a szobrászati szakosztály bizonyította, ennek külön műtermet béreltek a Rózsa utcában, Izsó Miklós volt műtermében – Ékítményes rajz, stíl-tan és építészeti rajzóra, mértan a Kemnitzer utcai iskolában. – Anatómiára aki akart [nem volt kötelező] a főiskolára Székely Bertalan előadásaira lehetett elmenni.

Gyönyörű 4 év volt teli lelkesedéssel, törekvéssel és nagy szorgalommal. – De nem is lehetett másképp. – Mátray komolyan vette a dolgot. Szigorú volt, aki nem dolgozott, vagy nem mutatott előmenetelt, haladást, azzal kíméletlen, sőt gorombán bánt, és mielőbb kitette – de mindig igazságos *volt*.

Mikor a mi negyedik évfolyamunk végzett, csinálta Mátray az első szakosztályi kiállítását a Rózsa-utcai műteremben. – Nagy feltűnést keltett. – A készülő munkák agyagban, a jobbak kisebb gipszben; fafaragási munkák, sőt márvány-faragás is volt kiállítva. – A sajtó gyönyörűen foglalkozott a kiállítással. – Csáky Albin miniszter is eljött nagy kísérettel. – Rengeteg látogató, 8 napon keresztül mi voltunk a vezetők. – Újszerű volt, és nagy meglepetést keltett.

Én egy életnagyságú kútcsoportot mintáztam, Nereide-frizt¹³. Hát mit tagadjam, kezdetleges kompozíció, még nem voltam 18 éves. – Élő modell nem volt megengedve, de nagyszerű tanárom, hogy segítségemre legyen, kivételesen megengedte, hogy az akt tanulmányokat az ő szobájában csinálhassam.

A rengeteg látogató között volt Hütl Tivadar porcellán gyáros, akinek úgy látszik, munkáim nagyon tetszettek. – Beszélhetett Mátray Tanárral, behívták a Tanár szobájába, és legnagyobb meglepetésemre a következő ajánlatot tette: Jöjjenek hozzám, én leszek a szobrászati osztály igazgatója, 100 forint fizetés, lakás, fűtés, világítás.

Később hallottam, hogy nem budapesti gyárba, hanem egy csehországi gyár részére szolt az ajánlat.

Otthon elmondtam az ajánlatot, és boldogok voltunk, – 19-dik évemben voltam és igazgató – ?

Négy napig tartott a boldogság. – Akkor találkoztam dr. Sonnenfeld Zsigmond Tanárral, a Pester Lloyd művészi kritikusaival a Deák szobor előtt. Ő a Lloydban egy tárcacikket írt, ahol külön velem foglalkozott. – Mikor megláttam, jutott eszembe, hogy ezt illenék megköszönni, – megtettem. Akkor azt kérdezte, hogy most mit fogok csinálni. – Büszkén mondtam, hogy igazgató leszek. –

Előre bocsátom, hogy a kiállítással minden újság hosszadalmasan foglalkozott, és valahogy mindenütt külön kiemelték engem. Sőt emlékszem, hogy Fenyvessy Ferenc a Függetlenségben szintén tárcacikk keretében írt rólam.

Sonnenfeld reám nézett, vissza lépett, és ma is látom magam előtt, megdöbbenve nézett reám, – mint később elmondta, – megdöbben, és azt hitte, hogy megzavarodtam, a fejembe szállt a sok dicsőség. – Midőn megtudta, hogy miről van szó, másnapra 9 órára oda rendelt a kiállításra azzal, hogy szóljak Mátray Tanárnak, legyen szíves őt ott megvárni. 9 órakor kijöttek a tanári szobából, reám támadtak, hogy nekem tovább kell tanulni, és semmiféle állást nem vállalhatok. Azt feleltem: hisz Mátray Tanár mutatott be Hütlnek, – azt mondta igen, mivel tudja, hogy szegény családból származom, azt akarta, hogy legyen mindjárt keresetem. De meggyőződése, hogy nem maradok ott. Közben már megjött Csáky Albin minisztertől az ígéret, hogy ka-

pok ösztöndíjat, most pedig Sonnenfeld dr. úr is azzal jött, hogy szerez ösztöndíjat, és a bécsi akadémiára kell mennem.

Vége volt a boldogságnak, és az elképzelt igazgatói pozíciónak. – Elmentem Wienbe az Akademiára Hellmerhez. –

Ez a négy napi kerámiai előkészület megmaradt végig bennem. Az Akademia szabad idejében Rosenthalnak dolgoztam Bécsben. – Sokat foglalkoztam kerámiával, 1913-ban így lettem az Állami Kerámiai műhely vezetője, volt külön gyáram.¹⁴ – Sok-sok keserű tapasztalattal, *de* azért még sok-sok boldog órát köszönhetek a kemencénél eltöltött időnek. –

Így kerültem egy évig Wienbe – Hellmerhez. Ez komoly iskola volt. Ott kellett volna maradnom tovább. Akkor végzett ott Fadrusz János, akkor csinálta a Krisztus-feszületet, és ott végzett Jankovics Gyula a Liba-tolvaj című szobrával. – Ott volt már akkor Telcs Ede is.

Egy évi ott tartózkodás után, amidőn haza jöttem, meglátogattam Strobl Alajost, akinek akkor készült el Epreskerti Szobrászati Mester-iskola címen a műterme. Ő szólított fel, hogy jöjjen hozzá az iskolába. – Amit megtettem örömmel. –

Ma is még sajnálom. –

Strobl egy kitűnő ember volt. – Nagy és lelkes művész, egy örökké rajongó lélek. Munkáit és munkálkodását mindég a legnagyobb csodálattal néztük. – De ma átgondolva a dolgot, minden megadatott neki, de az iskolát, mint ilyent, azt nem érezte. – Teli volt ideákkal: a kert, az épület díszítése. – Hó szobrokat csinálni, művész csínyeket rendezni, ezt szuggerálta belénk a legnagyobb lelkesedéssel. – Ő fáradhatatlanul dolgozott, de azt, hogy az ifjúságot *hogyan* kell a munkába elmélyíteni, az nem adta meg neki. Komoly tanulmányokat nem tudtunk csinálni, lehet hogy ennek fő oka az volt, hogy büdzsében nem volt modellre pénz, és így egyre terveztünk, és kertet, házat díszítettünk.

A Rákászfű¹⁵ szobrot is csak úgy tudtam megcsinálni, hogy nyáron, amikor ő birtokára, Királylehotára ment, fogtam egy gyereket, és az alatt csináltam a szobrot, úgy, hogy amikor visszajött, már majdnem készen volt a „csibész”, erre keresztelte az iskola. – Ez volt az egyetlen tanulmány szobrom, amit két év alatt tudtam csinálni. De – erre sem adott modell-pénzt az iskola. –

Sajnos, a többiek is csak úgy voltak: Füredy-Markup, Abt Sándor, Stoklász József, Damkó tanulmány szobrokhoz ott nem jutottak.

A Rákász szobrom nagyon tetszett, sőt Keleti Gusztáv igazgatónak külön bemutattam Strobl. – A Múcsarnokban kiállítva, megkaptam a Nadányi díjat.

A székesfőváros pedig megvette, és bronzba öntette. – Sőt rendelt hozzá egy pendente-t,¹⁶ a Kacsás leányt, a melyik most a Gellért fürdő – Pezsgő fürdő bazinjánál¹⁷ áll. –

Megint újabb probléma elé kerültem, most mit csináljak – Szerencsére megint ösztöndíjat kaptam, és Párisba mehettem.

„Páris” ez volt minden fiatal művésznek vágy álma, és joggal. – Bátran állítom, hogy a 1890-es évek voltak a modern művészet és francia művészet legnagyobb kora. – A művészek: Barrios, San Marceau, Falguere, Mercie, Fremier, az újítók Puvis de Savagna és Rodin.

A gyönyörűség és kétségbe ejtés vetekedtek bennem. – Gyönyörűség ezeket látni, és a tehetetlen kétségbe ejtés, hogy ezeket látva szobrászattal foglalkozzam.

A legszerencsétlenebb napom 2 hónapi ott létem alkalmával a Luxemburg múzeum újra átrendezett megnyitása volt. A remekművek e gyűjteménye olyan hatással volt reám, hogy görcsös sírásra fakadtam. – Ne vegye senki túlzásnak, de olyan elkeseredett voltam, hogy nem tudtam mihez fogni. – Új pályára gondoltam, de nem találtam semmit, amihez fogjak, és öngyilkossági gondolatokkal vergődtem. – Ezt természetesen csak fiatal művész, vagy Önön magában csalódott művész érti meg ...

Én mindég megértettem, ha művész ember öngyilkos lett, vagy az ivás mámorában keresett menekülést. –

Kétségbeesésemből nem találtam kiutat, nem tudtam mihez fogni, csak dolgoztam, nem törődve semmivel, – nem törődtem magammal, nem beretváltam, nem öltözködtem, egész télen cipő nélkül, hócipőben jártam, nem láttam semmit, mindég előttem voltak e nagy mesterek utolérhetetlen nagy művei.

Nem tudom, megérti-e valaki, ha azt mondom, utáltam magamat, a magam tehetetlenségét, hogy ilyen pályára mentem, ahol nem boldogulhatok, vagy valamit produkálhatok.

Soh'sem gondoltam arra, hogy művész legyek, és most egyszerre oly elkeseredés fogott el, hogy csak azon gondolkoztam, hogy mihez fogjak, és milyen pályát kéne választani –

Akkor kaptam levelet Keleti Gusztávtól, a főiskola igazgatójától, hogy a Múcsarnok őszi kiállításán kiállított „Rákász” szobrom kapta a „Nadányi díjat”, és valószínűleg a főváros fogja megvenni, és bronzba önttetni.

Elkeseredésem azért nem szűnt meg, pedig a Julien akademián elég jó dolgom volt. Puech Tanár látszólag külön foglalkozott velem. – Midőn a Salon Tavaszi tárlatára volt beküldés, ő szólított fel, hogy küldjek be. Kiválasztotta Henry Battaile és Horthy Béla általam mintázott mellszobrát –

Nagyon jól esett, de őszintén, nem vettem komolyan, azt hittem, csak úgy mondta, hogy ezzel felrázzon, talán észre vette elkeseredésemet. – Egy héttel később megint szólt, hogy benn volt a Salonban, mivel úgy tudtam, hogy Juror, de nem látta ott, hogy beküldtem volna a *szobrokat*. Erre már barátaim is reám szóltak, hogy rögtön be kell küldeni. – Megtörtént.

A bejelentőn ugyanis fel kell tüntetni, hogy ki kinek a tanítványa. – Talán ez is egyik oka, hogy Puech biztatott.

Annál nagyobb volt a meglepetésem, mikor a megnyitás napján a főfeljárattól jobbra-balra (escalier¹⁸) két márvány mellszobor mellett az én két gipszem volt felállítva, dacára, hogy csak először volt alkalmam kiállítani. –

Aki a Salon kiállítását látta, tudja, hogy ott teraszok alatt hosszú deszkákon százával vannak egymás mellett felállítva mellszobrok, amiket nem utasítottak vissza, és így a nevük szerepelhet. –

Sokan, főleg művészek gratuláltak, pláne mikor mentiont is kaptam. – Kaptam megrendelést is: a Morin család egyike Páris leggazdagabb embereinek, 2 mellszobrot rendeltek. – Sőt később Antocolszky orosz híres portrait szobrász, aki a viasz-múzeum főembere volt, felszólított: ha akarok, eljöhetek hozzá segíteni. – Azzal biztatott, hogy a fizetéssel meg leszek elégedve. –

Akkor a magyarok közül künn voltak: Rippl-Ronai, Karlovsky, Vaszary János, Markó Ernő, Koroknyai Otto, Horthy Béla, Szikszay Ferencz, Nagy Zsigmond, stb.

Ma tudom, hogy künn kellett volna maradnom. Barrias, akihez Dr. Sonnenfeld vitt el, kijelentette, hogy felfogad, de nekem nem volt bizodalmam, és amikor arról értesí-

2. Ligeti Miklós Csongor szobra Várbazár-beli műtermében

3. Ligeti Miklós: Vaszary János portréja

4. Vaszary János: Ligeti Miklós

tettek, hogy 2 figurát kaptam megrendelés-képen a Budapesti Parlament építkezéséhez, haza jöttem.¹⁹ –

Bemutatkoztam egy pár idősebb szobrász-művésznek. – Zala²⁰ azzal fogadott, hogy jöjjenek hozzá dolgozni, a két figurát szabad időben ott megcsinálhatom... Nagyon örültem, és megígértem, hogy jövök.

A sors megint másként intézkedett:

Felmentem a kultusz-minisztériumba, a hol báró Szalay Imre volt a művészi ügyek vezetője, mint min. tanácsos. – Ösztöndíjam egy részét kértem kiutalni. – Kérdésére, hogy mit fogok csinálni, megmondtam, hogy Zala mester hívott segédnek, és ezt elfogadtam.

Nagyon helytelenítette, azt mondta, hogy nekem magamnak kéne megpróbálkozni, és ne menjek segédnek. – Sőt segít azzal, hogy itt a fiókjában van egy kulcs egy várbarázi dupla műteremről, amit László Fülöpnek tartottak fenn egy éve, de László nem jelentkezik. – Nagy meglepetésemre kiveszi a kulcsot azzal, menjek át, és kezdjek magam munkálkodni. – Sok szerencsét!

Vaszary Jánossal jöttünk együtt haza Párisból, mindennap találkoztunk, elmondtam, hogy mi történt velem délelőtt, de mivel nincs pénzem, sem munkám, hogy két

4. Ligeti Miklós Várbazár-beli műtermében

helyiséget használhassak, az egyiket átengedem neki, míg talál műtermet. – Boldogan elfogadta, és bevonultunk a Várbazárba. –

Ott festette a Hazatérőket, a Zöld Madonnát, és a Forrás című képeket, stb. –

Azaz elkezdtünk dolgozni, és berendezkedni. Egyikünknek sem volt semmije. Szomszédunk volt Fadrusz János, a kinek 3 műterme volt a Várbazárban. – Akkor csinálta a pozsonyi Mária-Terézia szobrot, segédei két bécsi kollégája: Hayda és Kronczányi.

Sokan jöttek hozzánk, és nézték szárnypróbálgatásainkat, Fadruszon kívül Donáth, Bezerédi Gyula, Rippl akkor jött haza, és majdnem mindég ott volt nálunk, neki sem volt műterme, és nálunk csinált kis pasztelleket eladásra. Olgay Ferenc, Mihalik Dániel, később Feszty Árpád. –

Nagyon szép délutánok voltak, művészi vitákkal. – Mit kéne csinálni, hogy kell elindulni. – Modern művészet kell. – Irányt kéne teremteni. – Mi művészeti felfrissítésről álmodtunk. – Feszty művészi politikáról beszélt, és buzgólkodott.

Akkor csináltam Éva szobromat, és Ádám-Évát, egy nagy bronzfa alatt, amit egyúttal világító almákkal láttam el, mindkettőt a Szépművészeti Múzeum vette meg.

Akkor jött Donáth, hogy akarok-e megrendelést? Nála rendelt Freund építész a fiúmei Adria²¹ palotára 8 figurának modellt, amit Fiumében faragtat majd kőbe, de ő ezt nem vállalja, mivel csak 200 forintot fizet darabonként, ha vállalom, átadja. Freund eljött, a vázlatok tetszetek, és volt megrendelésem. – Ugyanakkor építette az Angol–Magyar Bank épületét,²² ott 2 csoportról volt szó, ezt is nekem adta 3600 forint összeggel. –

Fadrusz a Naphegyen épített, és így az egyik felszabadult műtermet Vaszary kapta. – Most már pénzem is volt, berendezkedhettem. – Sőt a márványba faragott Éva szobromat a kiállításon előbb a Műbarátok akarták megvenni 1000 forintért a Múzeumnak, de Telepy Károly jóakaróm azt mondta, ne adjam, ő tudja, *hogyan* az Állam is meg akarja venni, ez többet ad. – Tényleg kaptam 2000 forintot. – Mellszobrokat csináltam, kiállítottam. Tetszetek, mert kaptam megrendeléseket. – Sőt, és ezt külön kell felemlíteni, művész kollégáim ajánlottak – és segítettek. –

Talán más idő volt. –

Szép volt, dolgozhattam, csak magammal nem voltam megelégedve. – Más kellett volna csinálni. – Visszavonulni, és csak a tiszta művészetnek élni, de nem lehetett, divatban voltam. – Ekkor volt, hogy a német császár Budapestre jött, és elhangzott a híres beszéd, amire Ferenc József áldott jó királyunk elhatározta, hogy 10 szobrot csináltat Budapestnek.²³ –

Ki lettek osztva, Sennyei, Róna, Vastag, Bezerédi, Jankovics, Holló, Donáth, a nyolcadikra én kaptam meghívást Bánffy miniszterelnökhöz egy vasárnap délután.

A szokás elődeimnél az volt, hogy megkérdezték az illetőt, hogy melyiket akarja, választhatott. – Én is úgy mentem, hogy megmondja, mi van, és választhatok. –

Boldogan mentem fel a várba, hogy kapok egy nyilvános szobrot, amiről soh'sem álmodtam. –

Bánffy báró miniszterelnök nagyon érdekes ember volt, határozott fellépéssel és kijelentésekkel – Nagy megilletődéssel léptem be, először *leszek* egy miniszterelnökkel szemben. –

A miniszterelnök azzal fogadott: azért hívtam, hogy a 10 szobor egyikét megtárgyaljuk. – de mindjárt kijelentem, hogy Ön fogja csinálni az Anonymus szobrot. –

Amilyen szépnek ígérkezett ez a fogadás, úgy esett össze egyszerre minden.

Tudtam, mivel művész körökben beszéltek is róla: Anonymus szobrát senki sem akarta – mivel semmi adat, sem kiinduló pont nem volt hozzá. –

Mondom is rögtön: nagyon hálás vagyok Kegyelmes uram a kitüntető megbízásért, de tudtommal úgy volt, hogy a művészek választhattak.

Erre Bánffy azt felelte: – Igen, ez volt, de mivel az Anonymustól mindenki fázott, a miniszter-tanács elhatározta, hogy Ön a legfiatalabb művész, ezt Önnek adja, hogy oldja meg. –

Továbbá elhatároztam, hogy ezért 20.000 *forintot* kap, készen. –

Elhatároztuk, hogy a helye a Krisztina-városi vároldalon a vár alatti falnál lesz, szoba került, hogy kút megoldással is csinálhatja.

Egyszerre elhomályosult előttem minden, láttam a sötétséget, hogy ők sem bíznak, és ott kívánják eldugni, ahol egy nagy bokros terület volt, út még ma sem vezet oda, pedig ott áll ma elől a Tüzér emlékem.²⁴ –

Elkeseredésemben akasztófa-humorról a következőket mondtam:

– Kegyelmes Uram! Azzal kegyeskedett kezdeni, hogy azért hivatott, hogy a 10 szobor egyikét megtárgyaljuk.

De rögtön kimondta, hogy én csinálom az Anonymus szobrát, kapok érte 20.000 forintot, pedig azt sem tudom, hogy hogyan kell ezt megoldani, még kevésbé, hogy ha megoldást találok, milyen összegbe kerül. –

Továbbá a leghatározottabban meg méltóztatott adni a helyet.

Szabadna tudnom, ezek után mi a megbeszélendő tárgya? mi az, amiben Kegyelmes Uram véleményemre kíváncsi?

Reám néz, egyszerre felnevet. – Ez jó! – mondja, – iszik feketét? Van egy kis időm, üljön le.

Megkínált kávéval, konyakkal. A kávéval köszönettel elfogadtam, konyakot nem, féltem, de ő egymás után többször töltött magának. –

2 óra hosszat ültem ott, a szoborról több szó nem esett. – Annál érdekesebb volt, a miket beszélt. – Amint mondtam, vasárnap délután volt, úgy látszik, ideje volt, és sikerekben dús időszaka volt ez Bánffynak. – Elkezdett beszélni a kiállításról,²⁵ a német császáról, Rudolfról,²⁶ aki a császár fiatalkori barátja volt. – Én pedig ültem, hallgatom egy szerencsés kezű ember mintegy magának felidézõ vissza-emlékezéseit.

Csodás délután ez mindmáig az emlékeimből. – Midõn szürkülni kezdett, aláztosan megköszönve búcsúzásra felálltam.

Erre mondta Bánffy: Hallja fiatal ember, nekem ma jó kedvem volt, és beszéltem magának, mert tetszett nekem, de ha ebbõl egy szó kerül ki, akkor baj lesz! Érti!

Nagy boldogan, de művészileg gond-terhelten távoztam.

Ez volt báró Bánffy Dezsõ!!! –

Életemnek egy nehéz korszaka következett mostan. 24 éves²⁷ voltam, volt egy szép megrendelésem, és nem tudtam, hogy *hogyan* kezdjem el. – Semmi adat, semmi támpont.

Elkezdtem tanulni történelmet, elolvastam mindent, ami a múltról szólt. – Kerestem a Múzeum könyvtárában lehetőséget, sokat tárgyaltam Dr. Sebestyén Gyula múzeumi igazgatóval, aki foglalkozott a kérdéssel, sőt írt egy könyvet²⁸ Anonymusról, aminek egyik példányát nekem adta, de adatot, hogy ebből plasztikus emlékművet lehesse csinálni, nem találtam, nem kaptam. – Soh'sem voltam jó alvó, de ebben az

időben pláne nem aludtam, mindég olvastam, tanultam, kerestem, mikor aztán nem kaptam már semmi újabb adatot, amit még át kéne nézni, megakadtam. Rémséges állapot a tehetetlenség, mikor az ember nem tudja, *hogyan* kezdjen *el* valamit, miből induljon ki. –

Bezárkóztam, hosszú ideig töprengtem azokon a dolgokon, amik rendelkezésemre állottak, amiket olvastam, és megtanultam. Végre abban állapodtam meg, hogy az akkori korban csak a papok foglalkoztak betűvetéssel, hisz a királyok is a tanulmányaim alapján csak a nevüket tudták leírni. – Meg kellett állapodnom abban, hogy a *Gloriosissimi Belae regis notarius*²⁹ csak pap, vagy szerzetes lehetett. – De ha már leírta, és mivel semmi más írás nem maradt fenn, honnét vette az adatokat, mivel ő sem hivatkozik *más* irományokra – Gondoltam néphagyományokra, megmaradt hőskölteményekre, igricek dalaira. – Csináltam vázlatokat, ahol egy papi ruhás alak hallgatja egy igric dalait. – De milyen lehetett az, aki hallgatja? Milyen volt papi, vagy szerzetesi ruhája? Hogy nézhetett ki? Semmi adat, még a neve sincs meg sehol, már pedig ez könnyebben marad meg, mint egy személy-leírás. –

Elhagytam minden mellékést és csak az alakra fektettem súlyt, régi olasz, latin leírások alapján az akkori papi öltözékre.

Törekedtem az arcot homályba burkolni, és az alakkal kifejezni, amit gondoltam, misztikussá tenni azt, mi titok volt, és marad, a történelmi *Gesta Hungarorum*³⁰ a kézben –

A vázlat elkészült, bejelentettem hogy nézzék meg.

Délelőtt bejött Fadrusz, aki a bizottság tagja volt. Nézte – nézte, egyszerre megfordult, és szó nélkül kiment. Bántott a dolog, de nem tudtam mire vélni eljárását –

Délután jött a kiküldött bizottság. Elnöke báró Podmaniczky Frigyes, *tagok* Hauszmann Alajos, báró Forster Gyula, Romy Béla miniszter-elnökségi államtitkár, Strobl Alajos Tanár és a közmunkatanács két építésze, nevükben már nem vagyok biztos. – Zala, Fadrusz nem jött. –

Nézték, és várták, hogy Strobl, mint előadó elmondja véleményét. –

El is kezdte, lesújtó volt, és máig is az. Azzal kezdte, hogy egészen rossz! Sem mint szobor, sem felfogásában nem lehet elfogadni, – mint szobor, azért rossz, mivel a kompozíciónak vannak szabályai, és azzal kezdte, hogy ezeket, mint tanárom, ő magyarázta is. Ezek pedig a háromszögben, gúlában vagy kúpban való elhelyezés, ezek olyan törvények, a melyektől eltérni nem szabad. – Itt pedig egy egyoldalú elhelyezés van, ahol a pad kiesik a kompozícióból. – Így tehát nem jó.

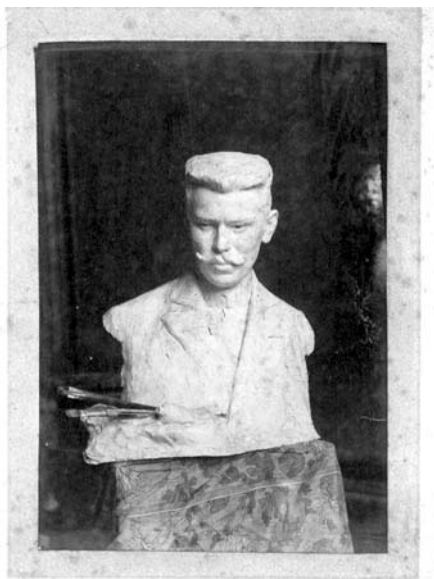
Felfogásban pedig egész téves, mivel mi sem Attila sem Árpád, *sem* Szt. István, és így tovább, arcképeit nem ismerjük, de mégis a művész feladata, hogy egy olyan fejet teremtsen, ami a köztudatban elfogadható.

Itt is ezt kellett volna csinálni, hogy egy olyan fejet találni, amit a köztudat ennek a nagy tudós írónak elfogadhatott volna.

Az antik szobrászatban nem találunk, sem a reneszánszban rébuszokat, a tiszta és érthető formák a szobrászat alaptörvényei.

Ezeket magyarázta hosszabban, és a bizottság láthatóan helyeselte ezt a nézetet.

Sőt átvették a szót, és magyarázták, hogy csináljak egy piramisban elhelyezhető tervet, ha már ülve akarom a szobrot megoldani, és csináljak, keressek egy olyan fejet, ami egy komoly gondolkodó tudósnek megfelel, de a kámzsát okvetlenül tüntessem el. –

Vasary János

Ligeti
1895

5. Ligeti Miklós Anonymus szobrának gipszvázlata

Lesújtó volt minden szavuk, és érthetetlenül álltam, nem is várták, hogy magyarázzam a magam elgondolását, hanem mint Szentírást magyarázták, hogy ezt csak így lehet.

Ebben a kétségbe ejtő helyzetben, midőn ott álltam mintegy leforrázva, nyílt az ajtó, és benyit Fadrusz!

Körülnéz a nagy csendben, és maga modorában nevetve azt kérdi: – miért van itt ilyen gyász hangulat, mi történt?

Strobl újra elmagyarázza, hogy a szobor rossz, és nem fogadják el. – Fadrusz körülnéz, és látja az egyhangú helyeslést. –

Itt le kéne írni Fadrusz Jánost, ezt a nagy darab, tetőtől talpig férfias megjelenést hullámos hajú nagy fejével, szép nagy homlokával, egy kicsit kifelé bandzsító, de nagy intelligenciától sugárzó nézésével, – csodálatos szuggesztív egyéniségével – mindig mosolygós, sőt kacagó előadási modorával, de amelyik ép oly gyorsan megváltozott, és megbőszült bikává változott át. –

Ez játszódott le ez alkalommal is itt. –

Körülnéz, és mosolyogva azt mondja, meg vagytok őrülve, ez rossz? és mikor újból mondják, hogy igen, és így nem fogadják el, – egyszeriben megváltozik, bömbölve neki esik Stroblnak.

Tudod, mi ez, majd megmondom, és akkor megértitek.

Délelőtt itt voltam ennél a fiúnál, és megnéztem mit csinált. Néztem, és most bevallom: dühös lettem, hogy *hogyan* jutott eszébe ennek a kölyöknek, hogy ezt csinál-

ja. – Nem szóltam semmit, nehogy elbizakodjék, felizgulva elmentem, és azóta a Dunaparton rohangászok, nem tagadom egy kis művészi irigységgel, hogy honnét vette ezt, – mert tudjátok hogy mi ez? Modern művészetről beszélnek most mindenfelé – újat keresnek mindenütt. – Más kell, és ez a kölyök reá talált egy ilyenre, ha meg is tudja csinálni, ez lesz az egyik talpköve ennek az új modern művészetnek. – Értitek? és így nézzétek ezt a dolgot! – Ezzel kiszaladt, becsapva maga után az ajtót. –

Nagy csend. – Ülnek, állnak és maguk elé néznek. Percekig hallgatás. – Ott állok én is meghatva a hallottaktól, várva most mi lesz. – Várunk, döbbenetes csend. – Úgy érezhette mindenki, hogy valakinek még is kéne szólni, és a dolgot megoldani. –

Már nagyon kellemetlen volt a síri csend, de senki sem mert szólni. – Végre mozgolódás, és akkor megszólal Strobl. –

Hát Fadrusznak nincs igaza, mert mégis meg kell oldani a dolgot, hogy lássuk, ki ül ottan. Ismételte, hogy olyan alakot kell csinálni, akit a közérzés elfogad olyannak, aki ilyet írhatott, hivatkozva arra, hogy régi vezéreinkről és királyainkról már sokszor kellett szobrot csinálni, *akikről* nincs portré, stb, stb.

Szavai nem voltak meggyőződéssel elmondva, és nem is hatottak meggyőzően, de azért mégis helyeslőleg bólogattak. –

Megint csend. –

Megszólal br. Podmaniczky, mint elnök. – Kérem, hallotta a határozatot, amely szerint az itt hallottak után, ezeket az utasításokat betartva – új mintát kell csinálni. – Ha ez meglesz, bejelenti és újra eljövünk.

Csend ... ülve is maradtak, és vártak hogy feleljek. – És most olyan történt, amit magyarázni nem tudok. – 24 éves voltam,³¹ talán a sok tanulástól és munkától elfáradva, az izgalmaktól az idegeim felmondták a szolgálatot, – de talán az is, hogy mint fiatal ember nem tudtam magam fékezni, mert úgy éreztem, ez nem igazságos.

Elhomályosodott előttem minden, elfelejtettem hogy a művészi irányítás e kornak a legnagyobb urai állnak előttem – és kitörtem. –

Hát igen Uraim! Én hónapokig kerestem, tanultam, törtem magam azzal, hogy hogyan kéne ezt a rejtelmes dolgot megoldani. Hosszú kutatás után úgy éreztem, hogy úgy is, mint mostanig senki, én legkevésbé tudom ezt a titkot megoldani. – Így tehát úgy kellett határozni, hogy olyat kell csinálni, ami titokzatos marad, és meghagyja azt a miszticizmust, ami mostanáig az ismeretlent és névtelent körülveszi. – Ezt próbáltam megoldani. – De – ha az Urak jobban tudják, úgy készségesen állok rendelkezésükre, adják írásba, hogy milyen volt és ki volt Anonymus? Hogy nézett ki? ha a nevét nem is tudják – csupasz arcú vagy szakállas volt-e? nem bánom, akár milyennek írják le, én megcsinálom, mondják meg, császár, napoleon³² szakállú vagy pödrött bajusza volt-e? Nem bánom, monoklit tesztek a szemébe – de írják le, én megcsinálom, csak a talapzatra oda írom a nevekkkel együtt, hogy az Urak utasítására készült. –

Izgatottságomban nem tudtam, mit mondok, és tovább kifakadtam: – Nem Uraim, tévedtem!

Nem csinálom! – Kaptam előleget, egy részét elköltöttem, ami megvan, vissza adom, ami hiányzik, elég fiatal vagyok, hogy még kereshessek, és dolgozni fogok, hogy mielőbb meglegyen a hiányzó összeg, és becsületesen vissza fizetem. – De ezt az örületet nem csinálom! – Köszönöm!!!

Láttam, hogy örületet csinálók, láttam a komoly és előkelő urak megdöbbenését, de valami ördög szállt meg, nem tudtam abbahagyni.

Erre felkeltek, szó nélkül, búcsú nélkül, anélkül, hogy reám néztek volna, elmentek!

Ott álltam réműlettel magam elé nézve, úgy éreztem, ez minden munkálkodásom vége. Fiatalon jutottam egy szép megbízatáshoz, és ez ilyen csúfosan összeomlott. – Éreztem, hogy túlléptem a határt, de nem tudtam segíteni magamon, nem tudtam hallgatni. – Idegeim túl voltak csigázva. –

A szomszéd kollégáim, barátaim, mindjárt bejöttek, mivel a Várbazárban egymás műtermébe ajtók nyíltak, és minden hangos szót át lehetett hallani.

Vigasztaltak, igazat adtak, hogy úgy kellett beszélni, én pedig őszinte legyek. Érezve, hogy talán igazam volt, még is szégyelltem magam, hogy ennyire megfedkeztem, és bömböltem. –

Szégyelltem, mivel ez mégis más kor volt, volt tekintély-tisztelet, volt felsőbbtség. –

Kétségbe esve ültem, és néztem magam elé. – Hát most mit? Más munkám nem volt, mivel csak erre készültem. – Újra szobor megrendelést alig fogok kapni, mivel ép' ezek az Urak intézik a dolgokat, ő tőlük nem remélhetek többé segítséget, sőt természetesen mindenütt elmondják, hogy mi történt, és így elintéztett ember vagyok. Sötét lett, mindenki elment, ott ültem kétségbe esve. – Kiút nincs. – A sötétség a bajban rémes! az ember még borzasztóbbnak látja a helyzetet.

Ott ültem magamban, már kibírhatalatlan volt, és mégsem volt erőm elmenni.

Egyszerre kopognak az ajtón. – Oda vánszorgom, kinyitom. – Azt mondják, vannak még csodák, egy olyan csoda volt ez is: az ajtóban Dr. Romy Béla államtitkár állott. – Bejött, azzal, hogy mégis benézett, hátha itthon talál: – Mert tudja, fiatal ember, ez nem volt szép, a mit tett. – Ezt én rögtön helyben hagytam, azzal, hogy kérem, legyen kegyes a nevemben az Uraktól bocsánatot kérni, mivel érzem, hogy ezt nem szabadott volna tennem. – De ami a többit illeti, azt fenntartom, a munkáról lemondok! – Erre leült, és azt mondta, ez nem megy, – én szerződést kötöttem, ezt aláírtam, ebben pedig az van: én a zsűri ítélezésének alá vetem magam, az ő kívánságaiknak alá vetem magam, és ezt teljesíteni vagyok köteles. – Ezt megváltoztatni nem lehet. – Ezt teljesíteni kell! – De különben is egy kis változás történt. Bár nagyon haragudtak, a Duna-parton tovább tanácskoztak, aminek eredménye a vélemények megoszlása: hárman Fadrusz mellett, hárman Strobl mellett szavaztak, és így 4-4 a szavazatok száma. – Ő holnap referál a miniszterelnök úrnak, és onnét kapok majd átíratot. Jóakarólag figyelmeztet, hogy ezt fogadjam el, és ne csináljak bolondságot. –

Az esetnek híre ment. Oly korban éltünk amikor a művészettel foglalkoztak. – Mindenfelé beszéltek róla, az újságok cikkeztek az esetről. Sokan felkerestek, hogy lásák: miről van szó. –

Rövid időn belül megkaptam Szél Kálmán miniszterelnök leiratát. – Csodás valami. – Igaz, hogy a király 10 szobra egyikéről volt szó, de újból hangoztatom, hogy oly korban éltünk, ahol a művészi problémákkal foglalkoztak. –

A leirat így szólt: (1900 aug. 28án kaptam) Első részben egy kis dorgatorium ízü hang, hogy a szerződés értelmében én nem adhatom vissza a munkát, és a zsűri kívánságának köteles vagyok eleget tenni. – Csináljak tehát a legjobb tudásom szerint egy olyan segéd-mintát, amit a zsűri kívánt, ez kötelességem, ezt aláírással vállaltam. – De mivel a vélemények megoszlottak, és alkalmat akar adni, hogy a *magam* felfogását is bemutatthassam, megengedi, hogy a *zsűrinek eredetileg* bemutatott mintáról is csinálhatok egy segédminta nagyságú szobrot, és hogy ezt előmozdítsa, erre külön 1200 *forintot* szavazott meg, mint külön díjazást. – Azon kívül, mivel úgy látja,

hogy ezen megoldásnak sok az érdeklődője, a zsűrit 30 tagra emeli fel, amiből tizenötöt ő nevez meg, tizenötöt pedig én nevezhetek meg, a névsort küldjem be, hogy a zsűrizéshez meghívást kapjanak. –

Nem hiszem, hogy történt hasonló eset, és nem hiszem, hogy egyhamar történni fog. –

Én a műkritikusainkat és egypár kollégámat neveztem meg. – Megcsináltam a két mintát. – Egyik, ami közismert, a Szépművészeti Múzeumban és külföldi múzeumokban is van, és pontosan egy hasonló nagyságút, ahol a rövidebb padnak a közepén ül, hogy az előírt sablonnak megfelelően egy tömör kúp formájának megfelelően. Becsület szóra állítom, hogy ezt komolyan, sőt szeretettel csináltam már most. A feje egy közismert szép fejű tudósunk, Herman Ottó után készült. Így tehát senki sem mondhatta, de nem is mondták, hogy ezt elnagyoltam, csak hogy igazamat bizonyítsam. –

Eljött a bemutatás napja, a zsűri – Strobl és Fadrusz kivételével mind eljött. Ott voltak kiváló művészi íróink, egyetemi tanárok és szobrász kollégáim. – Mint művészi esemény, életem legnagyobb, legkiválóbb napja volt. Nem volt kritika, nem volt vita, a zsűri által kívánt mintát egyhangúlag rögtön elvetették. A másikat nagy elismeréssel fogadták, sőt beszédek hangzottak el. – A háttérben a fal mellett 3 úr ült, ők nem vettek részt semmiben. Báró Podmaniczky, Hauszmann Alajos és báró Forster Gyula – úgy látszik, ők voltak, akik Strobl véleményét osztották, sejtettem ezt abból, hogy mikor ott dicsérő kiszólások voltak, egyszerre érzem, hogy húzzák a munkakabátomat, visszanezve ott ül Podmaniczky, Hauszmann és br. Forster Gyula. – Azt mondják: – Ne hallgass oda, ez nem fontos. Lehet hogy tévedtünk. – Ülj ide melénk, hadd őket beszélni, Te pedig csinálj egy jó szobrot. –

A másik szobrot a bizottság ott törette össze velem, nehogy nyoma maradjon, hogy ilyen is volt. – Nagyon sajnáltam, de ez volt a hangulat. –

Ennek híre ment, és az lett a következménye, hogy mindenütt be lettem választva. Mikor a Múcsarnokban kiállítottam az első Anonymus mintát, az egyetemi ifjúság sárga-fehér szalagú babérkoszorút tett le a szobor elé. – És a Állam megvette a Szépművészeti Múzeum számára. – Azóta sok helyen megvették, csináltam kisebb mintákat bronzba, ebből is nagyon sok elkelt. Zsolnaynak³³ adtam a kerámiai sokszorosítási jogot azzal, hogy az eladásokat kénytelen névvel tudatni.

Eleinte ez is ment, de később oly tömegével vették, hogy csak számszerű adatokat kaptam, – főleg külföldre mentek. – És mindég több ezer van eladva.

Az idő tájt csináltam a „Szerelem”³⁴ című márvány csoportot, ezt Münchenbe a nemzetközi kiállításra küldtem. – Nagy meglepetésemre rövidesen a megnyitás után beállít Koronghi-Lippich Elek azzal, hogy Münchenből sürgöny érkezett, hogy a kiállításon Rodin kapta a nagy, és én kaptam a kis arany érmet. – Ő tehát nem csak mint a művészi ügyosztály vezetője, hanem a miniszter nevében is jött, hogy gratuláljon. –

Akkor tájt már a nagy Anonymus mintáján is dolgoztam. – Amikor ez elkészült, megint eljött a bizottság, és mint előadó megint Stróbl szerepelt. – Nem tudott megbékülni, amikor egyhangúlag elfogadták. – Ő mégis kifogásokat tett, és azt mondta: – Jó, jó, ha ezt akarják, nem bánom, de miért csinálja ezt olyan modern kivitelen, erre csak Rodin és Meuniernek van joga, miért csinál maga is ilyen, csak nem akarja ezeket lefőzni? – Beugrottam azzal, hogy valamit most visszafizetek a sok megbánásból. – Nem beképzelésből, csak azért mivel tudtam, hogy ez most neki fog fájni. – Azt feleltem:

– Hogyne, Tanár úr ez a kötelességünk: mindég jobbat csinálni, és ha ez nincs a lelkünkben, igaz művésznek arra kell törekednie. – Ha nem ez volna a törekvésem, már rég nem lettem volna szobrász. – Az urak nagyot nevettek, és ezzel az ügy befejeződött. –

19³⁵*ben volt*, hogy az Anonymus gipszmintája elkészült, ép ennek befejezésén dolgoztam, a mikor Lippich Elek megint felkeresett azzal, hogy a miniszter megbízásából jön. – Prágából kapott az állam meghívást, ahol most egy nagy Rodin kiállítást csinálnak, és vállalam *el* a magyar állam megbízásából a kiállításra kiküldött megbízását³⁶. –

Nagy kitüntetés volt, és természetesen örömmel vállaltam. – Csomagoltam, este a Fészekben³⁷ beszélünk erről, és Jámbor Lajos műépítész,³⁸ aki Berlinbe készült, kért, ha lehet, úgy inkább körutat csinál, vigyem magammal mint titkáromat. –

Elutaztunk, nem tudva, hogy milyen nagy politikai események előszeleibe kerülünk bele, és én leszek az, aki figyelmeztethetem politikusainkat a látottakról és tapasztalatakról. – Sajnos hiába. –

1902. május 10-én délelőtt 11 órakor volt Prágában a „Manes”³⁹ által rendezett Rodin kiállítás *megnyitója*. Modern, nem magas új kiállítási termek, melyek kert-szerűen, kerti utakkal, babérfák, pálmák és egyéb zöld növényekkel voltak díszítve, benne egész friss Rodin művek gipszöntvényei. – A rendezés nagyon szép volt. Gyönyörű délelőtt volt, az akkori szokásnak megfelelően mindenki frakkban. – A szabadban volt a fogadtatás. Megérkezve egy pódiumhoz mentünk, amelyen az előkelőségek álltak. A közepén egy fehér hajú és Petőfi szakállú úr, Dr. Frits polgármester fogadott, átvéve megbízatásomat rögtön hangos beszédbe kezdett, úgy, hogy az ezerre menő tömeg is hallhassa.

A bemutatás német nyelven történt, a hozzám intézett beszéd is német volt. –

A nagy meglepetéstől egy percre elkábultam a mondottak alatt, de észre vettem, hogy mibe kerültem bele. Elhatároztam, hogy csak mint kiküldött művész viselkedem, és óvatosan semmi politikába nem megyek bele. –

A beszéd az volt: Végtelenül örül, hogy mint Magyarország kiküldöttét üdvözölhet, mivel itt egy nagy nemzeti ünnepegről van szó. – Ez nem csak művészi ünnepély, ahol a világ legnagyobb szobrászát ünneplik, és ennek örökké halhatatlan műveit mutatják be, de ez egyúttal a cseh nemzet nagy ünnepe, ahol a francia és a cseh nemzet testvéri egyesülését ünneplik és megpecsételik, stb.⁴⁰ Nem tagadja, hogy nagy meglepetés, de annál nagyobb öröm nekik, hogy az összes meghívott nemzetek közül ép’ Magyarország az egyedüli, aki érdemesnek tartotta, hogy vendéglátó nemzeti meghívásuknak eleget téve megbízottat küldött.⁴¹

Folytatva, egyúttal kénytelen megmondani, hogy ez az ünnep cseh nemzeti ünnep, ahol minden nyelven lehet beszélni, csak az osztrák elnyomók német nyelvén nem. Ők elnyomóik parancsára kénytelenek a német nyelvet használni, kénytelenek pl. matrikuláikat német nyelven vezetni, de itt is bevallja, amit mindenki úgyis tud, hogy ők ezeket párhuzamosan cseh nyelven is vezetik, mert ők, mint a cseh nemzet el vannak nyomva, de elkövetkezik mielőbb az idő, hogy felszabadulnak, és megint a saját nyelvüket használhatják. Én tehát, mint magyar ember, ezt meg fogom érteni, de mint vendég meg is fogom tartani, hogy az ünnep ideje alatt, ami 8 napig tart, nem fogunk németül beszélni. – Én az ő vendége vagyok, mivel Rodin, a nagy mester – Novak úrnak, a „Manes” elnökének vendége. – Mi tehát ez idő alatt a világ bármely

nyelvén beszélhetünk, csak németül nem. – Újból üdvözölve beszédét befejezte. – Óriási taps.

Egy kicsit gondolkozva körülbelül a következőt feleltem: – Végtelenül örülök, hogy engem ért ez a megtisztelő kitüntetés, hogy részt vehetek ezen a nagy és előre nem látott ünnepségen, de ne vegyék rossz néven, hogy én mint fiatal művész soh'sem foglalkoztam politikai dolgokkal. A mostani kiküldésem is csak úgy szólt, hogy mint a magyar szobrászat egyik szerény tagja, tiszteletemet tehessem a magyar művészet nevében, hódolatunk bemutatására a cseh nemzet kitüntető meghívására, és a halhatatlan kiváló nagy mesterrel szembeni rajongó szeretetünknek⁴²

Ami kérésüket illeti, természetesen a legnagyobb készséggel teszek eleget. – Beszélék franciául, és angolul is tudok annyit, hogy megértessem magam. –

Dr. Frits kijelentette, hogy ő sajnos egyiket sem beszéli, de rögtön intézkedett: egy fiatal festőt oda intett, az Párisban végezte tanulmányait, hogy mint tolmács mindég mellettünk legyen –

És most következett 4 nap, ami minden leírást megszegyenít. – A megnyitás, a város érdekességeinek bemutatása, a Hradsin, Városháza, népünnepegy, bankettek, és ebédek. – Színház és Opera. – Ez idő alatt és mindenütt Rodin – Novákkal, én pedig Frits-sel voltam – Egy kocsin mentünk Frits-sel, szemben velünk ült Jámbor és a festő tolmács.

Tény, hogy 4 napig mindég együtt voltunk, és beszélgettünk. – Ő csehül mondott el mindent, ezt fiatal barátunk franciául mondta el nekünk, franciául felelve ő megint csehül mondta el Frits-nek. – Fárasztó volt és komikus, és még is volt benne valami fenséges, amivel fogadalmukat megtartották.

Ezt a lapok is megírhatták, mert sehol sem hallottunk németül hangosan beszélni az utcán, és kérdezősködésünkre nem is feleltek.

Második nap Novák elnök, aki különben műgyűjtő volt, és akkor a cseh műgyűjtők közül a legnagyobb galéria birtokosa, ebédet adott gyűjteménye egyik termében. Ott Rodin után a magyar lovagias nemzetet, és ennek küldöttét köszöntötték fel. – Erre felelnem kellett. – Hivatkozva arra, hogy amint szónokuk mondotta, a mindég sok ellenséggel körülvett lovagias magyar nemzet elismerését megköszönve, csak örömmel ragadhatom meg az alkalmat, hogy a kiváló, nagy és nagy történelmi múlttal bíró cseh nemzetnek hódolatunkat és csodálatunkat tolmácsoljam, és engedjék meg, hogy a francia testvériség ünnepegye alkalmával a francia közismert felkiáltással üdvözöljem őket: En avant! – en avant!! avec nous!!!⁴³

Beszédemnek sikere volt, úgy, hogy ebéd után Rodin még külön gratulált. – Amint már említettem, megbízatásom még az volt, hogy hívjam meg Rodint – Budapestre, hogy itt is csináljunk kiállítást. – Az ünnepegyetése sorozata és mikéntje meggyőzőtt, hogy ezek után nagyon nehéz lesz. Elképzelhetetlen nagy stílusban ünnepegyt Rodint, – reggeltől éjjelig egyre a legkülönfélébb programok adódtak, ahol fejedelemként ünnepegyt Rodint. – Nagyszerű volt nézni ezt az elismerést, de nem tudtam elképzelni, hogy ezt Budapest megközelítően is megtenné. – Például: A régi gyönyörű városházát, és ennek nagy gyűlés-termét úgy alakították át, hogy az elnöki emelvény csak egy nagy trónus volt, előtte az első padsorokat kivették, hogy nagyobb hely legyen, mindent gyönyörűen dekorálva. – Rodint felültették a trónusra, és elkezdődött az ünnepegy. – Sorra jöttek a város, a művészek, céhek, egyesületek, küldöttségek szónokai, két-két szép hölgy, leányok, gyerekek kíséretében, akik nem csokrokat, vagy koszorúkat hoztak, hanem garmadában átnyalábolt gyönyörű virágtömegeket, ami-

ket minden francia vagy cseh üdvözlő beszéd után előbb a trónus lábuzatának lépcsőjén raktak körül. Később az előtte levő szabad térre tettek le, úgy, hogy Rodin onnén leszállva csak a gyönyörű virágokat taposva mehetett ki nagy és elképzelhetetlen ovációval a teremből, lelkes tombolás közepette. – A városi erdőben népünnepély volt, ahol felváltva szép leányok mentek előtte virágot szórva lábai elé.

Magasztos látvány volt, egy idegen nemzet ünneplése egy művésszel szemben. – Persze, nem csak művészi ünnepély volt, hanem politikai demonstráció is, amit amint mondták, évek óta folytatnak. – Mint látvány gyönyörű! majdnem felmúlhatatlan. – Azt természetesen meg sem kíséreltem, hogy Rodinnek hasonlót beigérjek. – Kikötései is olyanok voltak, *hog*y semmi ígéretet tenni nem tudtam, azzal búcsúztunk, hogy otthon elmondom, referálok és a többit írásban lefolytatjuk. –

Érdekes kikötései a következők voltak: A kiállítási helyiségeiről előbb terveket és fényképeket kér tökéletes körülírással. – A kiállítást kert-szerűen kell kiképezni. – A szobrokat ő Párisból külön új és friss gipszöntvényekként szállítja, és ezeket csak egyszeri kiállításra lehet felhasználni. – A kiállítás után, hivatalos, és az ő általa is megbízott személyek előtt a szobrokat egész kis darabkákra kell összetörni, hogy ezekből a legkisebb részlet sem maradjon meg. – Az összes, úgyszintén az ő utazási és tartózkodási költségeit is a kiállítás rendezői előre letétbe helyezik. –

Ezek természetesen oly horribilis számot tettek volna ki, hogy bővebb tárgyalásba nem is mehettem bele.

Negyedik nap volt az Opera díszelőadása. – Azzal kezdődött, hogy exkuzálták magukat, hogy tekintettel, hogy késve kapták meg a hírt küldetésem megbízásáról, már nem tudtak helyet biztosítani, mivel minden jegy elfogyott. Megpróbálják minden körülmény között még, hogy két megfelelő helyet szerezzenek. –

A 3 napi tartózkodásból mind amellet, hogy a legkedvesebbek és figyelmesek voltak, mégis némi különös érzésem volt, hogy itt valami nincs rendben. Annak dacára, hogy fogalmam sem volt, hogy mi lehet, próbáltam egy tudat alatti érzésből kifolyólag a dolgot elhárítani. – Kijelentettem, hogy bár nagyon sajnálom, hogy kiváló operájuk díszelőadásán nem lehetek jelen, de természetesen érzem, hogy a hiba a mi részünkről történt, mivel szíves és lekötelező meghívásukra előbb kellett volna hivatalosan felelni. – De mivel ez már megtörtént, kérem ettől eltekinteni, és úgy vesszük, mint-ha ott lettünk volna. – Ezt sem fogadták el, és kérték, hogy este csak menjünk el, okvetlenül lesz hely, utána pedig lesz a nagy dísz-bankett.

Este tényleg frakkban Jámborral együtt megjelentünk, a tolmács piktorunk jött értünk kocsival, annak az arcán és kitérő válaszaiból is láttam, hogy valami nyomja a lelküket. – Megérkezve az Operába Dr. Frits egy pár úrral izgatott tárgyalás közepette fogadott. – Felvezetett az emeletre, ott bement az Opera intendánsának páholyába. Nagyon izgatott szóváltás hallatszott ki, hangosan cseh nyelven és a mellettünk álló urak arcáról leolvasható volt, hogy itt komoly kellemetlenség. Kinyílt az ajtó, kijön Dr. Frits és betessékel, bemutat egy a páholy közepén álló úrnak, ez anélkül, hogy kezet adott volna, rámutat a páholy közepén álló 2 székre, fej-biccentve, rák-vörösen Frits-sel együtt kimegy a páholyból.

Érthetetlen!!

Leülünk, akkor a két ott ülő fiatalabb úri ember bemutatkozott. – Elkezdenek beszélni, és látni lehetett, sőt ki is jelentették, hogy ez nagyon kellemetlen, de bármennyire próbálták, az Intendáns úr, H⁴⁴ wieni parlamenti képviselő, akiről mi is tudtuk, de köztudomású volt, hogy speciel Magyarország ellensége, és minden

évben a wieni parlamentben egy magyar-ellenes beszédet mond, – és így presztizs-kérdés nála, hogy magyar vendégeket *ne* fogadjon. – Kijelentettem mindjárt, hogy végtelenül sajnálom az esetet, de művész létemre politikával soh'sem foglalkoztam, most is mint művész kiküldött vagyok itt. – Nagyon leköteleznének, ha ezt az Intendáns úr tudomására hoznák, és mivel nem én akartam eljönni, hanem *a* vendégszeretetre *hivatkozva* köteleztek, hogy jöjjünk. Így nekik is érdekük, hogy Operájuk hírét haza víve otthon referáljunk: volt oka, hogy eleget tettünk kérésüknek. Kérve, hogy ha bármi nehézség volna, mi utolsó percben is minden neheztesél nélkül távoztunk volna.–

Kértem, hogy próbálják szépen, és minden feltűnés nélkül elrendezni. – Én nekem természetesen ezek után meggondolás nélkül távoznom kéne, de mivel látom, hogy az egész Opera erre a páholyra néz, nem tehetem, érthető okokból. – Én nem politizálok, és nem adok okot botrányra. – Felvonás közben kimentek, vissza jövet megnyugtattak, hogy minden rendben van, és kérték, hogy maradjunk. –

Az Opera után elmentünk a bankettre. Egy óriási teremben legalább 400 teríték, egy nagy asztal, a középső nyílásban a főhelyekkel szemben cirka 60 fiatal ember ült.⁴⁵

A főhelyen Rodin, tőle jobbra Novák, balra Dr. Frits, mellette én, mellettem Reichenberg kisasszony, az Opera primadonnája, aki a díszelőadáson szerepelt, egy szép fiatal és nagyon tehetséges hölgy. – Látszólag nagyon örült a szomszédságomnak, rögtön a budapesti Opera viszonyairól kezdett beszélni, mert amint mondta, egy vágya volna, hogy ő Budapesten mint vendég szerepelhetne. – Természetesen megígértem, hogy a kiküldő miniszteremnek, báró Wlassicsnak⁴⁶ referálok, és kívánságát továbbítom. – Nagyon boldog volt, és ez a magyarázata a többinek. –

A vacsora a szokásos beszédekkel, fekete kávé, és akkor – amit mindent csak utána tudtam megmagyarázni – egy bizonyos izgalom, ahol látom, hogy reám néznek, és titkon reám mutogatnak. – Ugyanis a vacsora érdekességeként a cirka 60 fiatal ember 3 dalt énekelt. – A szemben ülő vacsora társaim mondták, hogy ezek compatriot-jaim,⁴⁷ szóval magyarok. – Elkezdtek, és 3 gyönyörű közismert, és szépen előadott Rákóczi dalt – tárogató kíséretében – énekeltek el. Mindenki engem nézett, csak szomszédom, Reichenberg kisasszony volt kicsit izgatott.

Az első dal elhangzása után nagy taps, mindenki engem néz, – én is tapsolok. – Reichenberg kisasszony meghúzza kabátomat, hogy jöjjenek közelebb, kérdi, tudom-e, mit énekelnek? Elmondom neki, hogy ezek a Rákóczi feltámadás kuruc dalai, amelyek a mi legszebb énekeink, – és az osztrákok elnyomatásának, a harcoknak emlékei. –

Második dal – Reichenberg kisasszony még izgatottabb, mindenki engem néz. – Nagy taps. – én is tapsolok. – Harmadik dal – Reichenberg kisasszony egész közel húz, és izgatottan magyarázza, hogy vigyázzak! ő hallott ugyan ezekről a dalokról, de azoknak nem ez a szövege. – Ezek magyarellenes dalok, az ő rabszolgaságukról, szegénységükéről, elnyomatásukról és rabláncba verésükéről, börtöneikről *szólnak*, ahogy mi a tótokat kínozzuk. –

Ezek a fiatal emberek pánszláv egyetemi hallgatók, akik a prágai egyetemtől 1000–1000 korona ösztöndíjat kapnak. – Erről cseh nyelven énekelnek!!!

Lesújtva ültem, ez több, mint amit bármely becsületes társaság megengedhet magának, akár politikai szempontból nézve a dolgot. – Volt alkalmuk és módjuk, hogy ettől távol tartsanak – de ilyen galád módon beugratni valakit – bűncselekmény. – Izgatott, felhevült arcú emberek, felállva, mind engem nézve tapsolnak. –

6. Ligeti Miklós az 1900-as párizsi világkiállításra készülő szoborcsoportja előtt

Egy pillanat – mit tegyek? Engem is elöntött a vér, hisz ez orvtámadás, ki kéne törni és szemükbe vágni: ez aljas hazugság – viselkedésük pedig gyalázat! – Elképzeltetetlen, hogy ilyesvalami intelligens nemzeti érzésnél előfordulhasson!

Magamba markoltam! hogy nyugodt maradhassak! – Egy pillanatig gondolkozva, hogy botrányt ne csináljak, – de az ilyen inzultust eltérni nem lehet! Éreztem, hogy felettük állok! – Egy ideig vártam, míg a taps lecsendesül, és akkor félretéve mindent – németül! – mivel ezt Rodint kivéve mindenki érti – mintegy a kuruc daloktól lelkesedve azt kiáltottam a terembe: –

Grossartig, nur leider verstehe ich dem Text nicht – !!!⁴⁸

Látni lehetett, hogy *hogyan* hűlt le az egész társaság, – és látni lehetett, hogy ők is érzik, itt valamit nem jól és nem szépen csináltak! Körül vettek, és én már lecsillapulva, már németül legnyugodtabban kijelentettem: – Nagyon szépen köszönöm a kedves vendéglátást, de holnap reggel vissza kell utaznom. –

Érezték, hogy miről van szó, és most már mintegy sajnálva kértek, hogy maradjak, mivel most 4 napi vidéki ünnepi bemutatás következik, ami nagyszerű lesz. –

A legkedvesebben elbúcsúztunk!

Rodinnek egy pár szóval megmagyarázva a dolgot – természetesen minden harag nélkül. –

Haza jövet mindjárt Wlassicsnál jelentkeztem, megköszöntem a kitüntető megbízatást, de kértem a jövőben a személyemet kihagyni az ilyenből, és elmondtam, mi történt. – Borzasztóan felizgatta a dolog, és fogalma sem volt az egészből. – Sem arról, hogy ez milyen ünnepség, sem arról, hogy a pánszlávizmust ott hogy terjesztik – Kérdésekre, hogy *hogyan* lehet az, hogy évi 60.000 koronáról van szó, – hogy lehet az, hogy a magyar állam nem teremti elő ezt az aránylag csekély összeget, és itt nevelné ezeket a fiatalokat, ezáltal az egész akciót ha nem is törné le, de minimálisra gyengítené?

Wlassics felelt: Először tényleg nem tudott erről, hogy ez van. Senki sem informálta. Másodszor a mi büdzsénket Bécsben nagyon is ellenőrzik, és nem tudná úgy beállítani ezt az összeget, hogy a bécsiek ezt ne kifogásolják. – Mivel neki az a meggyőződése, ha mi nem *is*, de Wien-ben nagyon is tudtak erről, mivel ők ugyanazt csinálják velünk, a bosnyák ifjúsággal, akiket ép' ily módon a Wien-i egyetemen nevelnek ellenünk. –

Sokkal később, a háború után hallottam, hogy a Nemzeti Casinóban elmondta Wlassics a dolgot, nevémmel kapcsolatosan, hogy *hogyan* tudta meg a dolgot a csehek munkálkodásáról, sőt Bécsben is figyelmeztetően szóvá tette, de hiába!⁴⁹

JEGYZETEK

A lábjegyzetek részint a Balatonlellel Kapoli Múzeum és Galéria Ligeti-gyűjteményének adataira, részint Prohászka László: Ligeti Miklós c. könyve (Kapoli Múzeum és Galéria, 2001) felhasználásával készültek.

¹ 1871. május 19-én – helyesen Budán, hiszen a főváros egyesítése 1873-ban következik majd be.

² Ma a Második Világháborúban tönkrement Mária Magdaléna templom és a Hadtörténeti Múzeum.

³ Samuel Löwy (v. Löwi), * 1840, Luck, Cseh-

ország, † 1897, Bp. 1889-től családjával együtt magyar állampolgár. Felesége nagysallói születésű Johanna Gayduscheck (v. Geidusek) Steiner.

⁴ *Der Proviant*: élelem, élelmezés. (német)

⁵ Löwy Ruzsli, született 1876, 1944 végén elűnt.

- ⁶ A cserkészmozgalom megalapítója.
- ⁷ *klecksen* (német): pacázik, foltot ejt, pacsomagol.
- ⁸ Az itt következő bekezdések egy külön lapon utólag lettek a füzetbe berakva, ezért a szöveg itt döccen egyet.
- ⁹ Eddig a külön lap szövege.
- ¹⁰ A napló következő két oldala hiányzik, tehát itt egy későbbi – szintén csonka – mondat következik.
- ¹¹ Akkori neve: Országos Magyar Iparművészeti Tanoda. A szövegből nem derül ki egyértelműen, ezért mi fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Ligeti Miklós a Tanoda megalakulása utáni *első* végzős évfolyamának tagja volt.
- ¹² A neveket a szöveg eredeti – néhol, pl. itt hibás – helyesírásával közöljük.
- ¹³ A *friz* szó alig olvasható, de más olvasat nem illik ide.
- ¹⁴ A saját gyár Művészi Kerámia Műhely néven Angyalföldön, a Gömb utcában, az első világháború utáni években működött. Népies és szecessziós edényeket, mázzal festett faliképeket és egyedi figurákat gyártottak. A termékekkel nemzetközi kiállításokon érmekeket nyertek, de mivel nagy sorozatot nem vállaltak, nem volt a gyár életképes. A gyárhoz kötődik több később nevéssé váló szakember. Petrik Lajos vegyész mérnök társtulajdonos volt (vegyipari szakközépiskola névadója Budapesten), ő kísérletezte ki a masszákat. Zilzer Hajnalka (Bp., 1893–1957) keramikus Ligeti Miklós tanítványának vallotta magát.
- ¹⁵ Jelenleg a Margitsziget északi végén lévő hóforrásoknál áll.
- ¹⁶ Pár, párhuzam, hozzáálló (francia).
- ¹⁷ A pezsgőfürdő két medencéje közt, pirogránit kút tetején.
- ¹⁸ *Escalier* (francia): lépcső, lépcsőház.
- ¹⁹ A Parlament épületének külső 98 szobráról van szó a hét vezértől V. Ferdinándig. I. András király és Apaffy Mihály erdélyi fejedelem Ligeti Miklós által készített szobrai ma is megvannak.
- ²⁰ Később Ligeti Miklós barátja, a pesti Stefánia úton egymáshoz közel laktak. Zala sírján Ligeti Miklós dombormű kispasztikájának nagyított másolata látható.
- ²¹ Ma Jadrolina-palota, a kikötőben a parton.
- A hajózásra utaló négy férfi a kikötői homlokzat négy oszlopán, és négy égtájat meg személyesítő kamaszlányok a hátsó homlokzat oszlopain állanak.
- ²² A Bank a mai Arany János utcai Metró megálló helyén állt. Velencei kalmár és Rabszolga szobra készült el.
- ²³ II. Vilmos német császár 1897. évi budapesti látogatáskor kevesellte a főváros szobrait. Ennek hatására a király 10 darab köztéri szobrot ajándékozott Budapestnek.
- ²⁴ Az első világháborús Lovas-tüzér Emlékmű a budai vár délnyugati oldala alatt a Palota (ma Dózsa) téren állott 1937-től 1959-ig, amikor lebontották. Bár a hivatalos indoklás – érthetően – nem ez volt, a bontás elrendelését befolyásolta, hogy 1956-ban a szobor fedezékként szolgált. Ma a Dózsa szobor, Kiss István (1927–1997) 1961-ben készült alkotása áll a helyén.
- ²⁵ Feltehetően az Ezredéves (Millenniumi) Kiállítás.
- ²⁶ Habsburg Rudolf trónörökös. Ligeti Miklós 1908-ban jól sikerült szobrot készített róla, melyet a Városligetben állítottak fel. 1945 után eltávolították, ma ismét látható.
- ²⁷ Egy későbbi egyértelmű utalásból kiderül, hogy 28-29 éves volt.
- ²⁸ A hivatkozott könyv: *Ki volt Anonymus*, Bp. 1895.
- ²⁹ A legdicsőségesebb Béla király jegyzője (latin). Máiig sem tudjuk, hogy a P-nek mondott mesternek mi volt a neve, és melyik Béla jegyzője volt.
- ³⁰ A magyarok története (latin), Anonymus könyve a magyar honfoglalásról.
- ³¹ 1871. május 19-én született, 1895-ben volt 24 éves. II. Vilmos 1897-ben járt Budapesten. Pár bekezdéssel később utalás van ebben a szövegben a zsűri határozatát közlő leiratra 1900. augusztus 28-i dátummal. Mondjuk, akkor is beletelt 1-2 hónapba, míg az írásos határozatot meghozta a posta, de évekbe semmiképpen sem. Ez a zsűrizés csak 1900-ban történhetett. Tehát 29 éves volt.
- ³² Nyilván III. Napóleon jellegzetes kecskeszakálláról és kackiás bajuszáról van szó.
- ³³ 1900. tavaszáig Zsolnay Vilmos, halála után fia, Zsolnay Miklós vezette a Pécsi Porcelángyárat. Ligeti Miklósnak mindkettővel

- volt kapcsolata. Zsolnay Miklós sírján Ligeti róla készült portréjának kerámiamásolata („Zsolnay-herma”) áll. Az Anonymuszobor kerámiaváltozata zöldes eozinmázzal készült több méretben és változatban.
- ³⁴ Szeccszíós hangulatú kompozíció: hátán fekvő habléányra borul egy férfiakt. Később Pécssett eozinmázás kutak is készültek ezzel a szoborral.
- ³⁵ Kihagyva némi hely a pontos dátum későbbi beírásához. A szobrot 1903. november 8-án leplezték le. A gipszminta elkészülhetett 1902-ben, mivel a márvány pad kifaragásához és a bronzöntéshez idő kell.
- ³⁶ Ligeti Miklós párizsi tanulmányai során Rodin műtermében dolgozott. Hatása különösen korai márvány zsánerszobrain érhető utol. (Éva, Szerelem, Gyász) Mivel tudni való volt a személyes ismeretség, eshetett rá a választás.
- ³⁷ Művész-klub Pesten, 1901-től máig működik.
- ³⁸ Jámbor Lajos építész tervezte alkotótársával, Bálint Zoltánnal együtt Ligeti Miklós sok szobrának, így pl. az Anonymusnak is a talapzatát. Ők tervezték és építették később Ligeti Stefánia úti házát és műtermét is, mely ma méltatlanul elhanyagoltan omladozik.
- ³⁹ Prágai kiállítási intézmény.
- ⁴⁰ Itt egy utólag bedugott cédula van a füzetben.
- ⁴¹ Ennyi a külön lapocskán lévő beszúrás.
- ⁴² Az új oldal első sora a másolaton nem olvasható.
- ⁴³ „Előre! Előre! Mindannyian!” (francia)
- ⁴⁴ A név nincs végig írva.
- ⁴⁵ A lap szélén rajz.
- ⁴⁶ Ligeti Miklós 1904-ben készített Wlassich Gyuláról portrét, mely a Szolnoki Damjanich Múzeum tulajdona.
- ⁴⁷ Honfitárs (francia).
- ⁴⁸ „Nagyszerű, csak sajnós a szöveget nem értettem!” (német)
- ⁴⁹ Eddig tart a füzetben lévő szöveg. Az oldal tetején, a negyedik sor elején marad abba.